

WACŁAW URUSZCZAK (Kraków)

Europejskie kodeksy prawa doby renesansu

I. Kodeks i kodyfikacja. II. Przesłanki kodyfikacji renesansowych. III. *Genera et species*. 1. Zasięg terytorialny. 2. Kodeksy jedno- i wielostanowe. 3. Kodyfikacje całości lub części prawa. 4. Kodeksy urzędowe i kodeksy prywatne. 5. Rodzaj kodyfikowanej materii. 6. Stosunek do dawnego prawa. 7. Zupełność renesansowych kodeksów. 8. Technika kodyfikacyjna: a) dobór materiału źródłowego, b) redakcja artykułów; c) porządkowanie i systematyzacja. 9. Forma. 10. Druk. IV. Uwagi końcowe.

I

Nazwa „kodeks” w swym prawniczym znaczeniu stosowana była już w starożytności¹. Najbardziej znanym tego przykładem były oficjalne zbiory konstytucji cesarzy rzymskich, jak *Codex Theodosianus* z 438 r. i *Codex Justinianus* z 529/534 r. Dzięki temu ostatniemu termin „kodeks” znalazł trwałe miejsce w terminologii prawniczej, jakkolwiek jego dzisiejszy sens zrodził się dopiero w epoce wielkich kodyfikacji, to jest u schyłku XVIII i w początkach XIX w. Wtedy właśnie zaczęto nazywać kodeksami (lub zamiennie kodyfikacjami) ważniejsze przedsięwzięcia ustawodawcze, które w jednym tekście ustawowym, w harmonijnie uporządkowany sposób, obejmowały ogół norm składających się co najmniej na jakąś jedną znaczniejszą gałąź prawa. Zgodnie z tym co postulował pierwszy wielki teoretyk kodyfikacji Jeremiasz Bentham (1748 - 1832), kodeks miał być kompletnym i wyłącznym źródłem prawa,

¹ Pierwotnie termin *codex* oznaczał zespół dwóch lub więcej drewnianych tabliczek połączonych z jednej strony, służących starożytnym Rzymianom do zapisania jakiegoś tekstu, np. przychodów i wydatków (*codex accepti et expensi*). Z czasem drewniane tabliczki zostały zastąpione kartami pergaminu, które zszyte razem tworzyły *codex*, czyli księgę, wygodniejszą w użyciu niż zwijany papirusowy *biblion*. Zob. H. Kupiszewski, „Kodeks” w świecie antycznym, Przegląd Humanistyczny t. XXX, 1986, nr 9/10, s. 1-11.

gwarantującym jednostkom pewność ich praw i obowiązków. Tego rodzaju kodeks zapewniał zarówno ujednolicenie prawa w państwie, a więc jego unifikację, jak też sprzyjał uporządkowaniu stosunków gospodarczych i społecznych w pożądanym dla ustawodawcy kierunku. Nic dziwnego, że kodyfikacja przyniosła owoce w monarchiach oświeconego absolutyzmu, czego najlepszym przykładem był Landrecht pruski z 1794 r. i austriacki kodeks cywilny (ABGB) z 1811 r. oraz w napoleońskiej Francji, gdzie niemal wszystkie ważniejsze gałęzie prawa zostały skodyfikowane.

Chociaż pojęcia „kodeks” i „kodyfikacja” znalazły trwałe miejsce w języku historii prawa, znaczenie ich nie jest w jednakowy i ostry sposób definiowane. Na ogół wszyscy autorzy są zgodni tylko co do tego, że chodzi tutaj o pisany zbiór prawa. Odnośnie do innych elementów definicji panuje duża dowolność. Większość autorów posługujących się terminami kodeks-kodyfikacja ma jednak na myśli przede wszystkim nowoczesne kodeksy-ustawy, dostrzegając charakterystyczne dla nich cechy we wcześniejszych zbiorach prawa.

Próbie konstrukcji „historycznej” definicji kodeksu podjął belgijski historyk prawa Jacques Vanderlinden. W pracy pt. *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle*² starał się on dociec istoty kodyfikacji na podstawie około 100 wybranych dość arbitralnie zbiorów prawa, jakie pojawiły się w Europie Zachodniej poczynając od Kodeksu Teodozjusza aż po prace J. Benthama. Zaproponowana przez niego definicja określała charakterystyczne cechy kodeksu w odniesieniu do treści, formy i przymiotów (atrybutów). I tak pod względem formy kodeks jest według J. Vanderlindena zbiorem powiązanych ze sobą i wzajemnie niesprzecznych (koherentnych) części. Treść kodeksu obejmuje całość lub istotną część (gałąź) prawa, mając zarazem moc wiążącą prawa bądź na podstawie sankcji władzy, bądź też samoistnie wskutek objęcia kodeksem prawa obowiązującego. Wreszcie kodeks powinien cechować atrybuty gwarantujące realizację jego głównego celu, jakim jest możliwie najlepsze poznanie prawa, a mianowicie: doskonałość, wzajemne powiązanie treści (koherencja), poręczność (*maniabilité*), jasna i niesprzeczna struktura wewnętrzna, kompletność. Według J. Vanderlindena kodeksami były praktycznie wszelkiego rodzaju zbiory prawa, które ze względu na swoją treść i formę miały wyżej wskazane cechy, nie wyłączając zbiorów prywatnych i spisów prawa zwyczajowego.

Ta interesująca koncepcja naukowa budzi jednak pewne wątpliwości przy bliższym poznaniu. J. Vanderlinden bowiem za podstawę analizy przyjął nie same kodeksy, a jedynie wypowiedzi o istocie, celu lub cha-

² Bruxelles 1967. Praca ta była przedmiotem artykułu recenzyjnego S. Salmońowicza, pt. *Od Justyniana do Kodeksu Napoleona. Rozważania nad problematyką zbiorów prawnych feudalnej Europy*, CPH t. XXI, 1969, z. 1, s. 183-195.

rakterze kodeksu zawarte w ustawach zatwierdzających, promulgujących albo w enuncjacjach ich inicjatorów czy redaktorów itp. Poza polem jego obserwacji pozostały same kodeksy, w szczególności ich zawartość, niezależnie od tego, że wiele z nich takich na przykład jak wielka kodyfikacja sycylijska Fryderyka II — *Liber Augustalis* z 1231 r., w ogóle nie zostało wziętych pod uwagę. Te właśnie między innymi błędy wytknął belgijskiemu autorowi Stanisław Salmonowicz, uczony, który od lat poświęca się studiom nad teoretycznymi zagadnieniami kodyfikacji w aspekcie historycznym. W referacie przedstawionym na konferencji historyków prawa w Karpaczu w maju 1974 r.³, a później w obszernym artykule pt. *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*⁴ zaproponował on własną definicję kodyfikacji (kodeksu) w rozwoju prawa europejskiego. Jest to — jego zdaniem — „zbiór przepisów prawa o charakterze większej całości, mający moc prawa obowiązującego na mocy samoistnego aktu prawnego”. Ogólnikowość tej definicji sprawia, że jej desygnatów można szukać nie tylko pośród nowoczesnych kodeksów prawa z XVIII/XX w., ale także w epokach wcześniejszych. Z dodatkowych wyjaśnień autora wynika, że za kodeksy uznaje on tylko te zbiory prawa, które swym charakterem prawnym, treścią i formą przypominają nowoczesne kodeksy-ustawy. Zdecydowanie bowiem i inaczej niż wspomniany uczony belgijski, wyłącza on z klasy kodeksów: spisy prawa zwyczajowego, także opatrzone sankcją ustawową, wszelkie zbiory prywatne oraz zbiory urzędowe, których obowiązywanie nie wynikało z samoistnego aktu prawodawcy. Kodyfikacje według S. Salmonowicza stanowią rezultat historycznego rozwoju prawa, do którego doszło w czasach nowożytnych, w szczególności w państwach absolutnych, choć uznaje on, że niektóre wcześniejsze zbiory prawa mogą być również w ten sposób klasyfikowane. W dziejach kodyfikacji można, zdaniem tego autora, wyróżnić dwie fazy. Pierwsza obejmowałaby okres od starożytności po wiek XVIII; druga rozpoczynałaby się w wieku XVIII i trwała nadal.

Przypominając tutaj różne sposoby definiowania kodeksu, w szczególności propozycje J. Vanderlindena i S. Salmonowicza, nie zamierzam w żadnym wypadku osłabiać ich wartości naukowej. Niejednokrotne rozumienie wspomnianych terminów jest dobrą ilustracją roli, jaką w historii prawa pełnią tak zwane pojęcia typologiczne. Na obecność w nauce pojęć typologicznych zwrócił uwagę, jak wiadomo, Max Weber. Są to jego zdaniem pewne konstrukcje myślowe (idealne) służące do klasyfikacji

³ *Kodyfikacja i myśl kodyfikacyjna XVII i XVIII wieku*, w: *Dzieje kodyfikacji prawa. Materiały na konferencję historyków prawa w Karpaczu, maj 1974*, b.m. wyd., s. 127 - 145.

⁴ CPH t. XXIX, 1977, 1, s. 77 - 104. Por. też, *Europejskie kodyfikacje karne (XVI - XIX w.). Próba bilansu*, *Studia Prawnicze* 1973, z. 38, s. 161 - 200.

i porządkowania badanych przedmiotów⁵. Mają one charakter bądź typów idealnych, bądź typów empirycznych. Typ idealny stanowi pojęcie wyłącznie modelowe, wyróżnione ze względu na cechy, które w całości nie występują u żadnego indywidualnie oznaczonego badanego przedmiotu w sposób „czysty”; charakteryzują natomiast całą „klasę”. Typ empiryczny natomiast odpowiada w całości przynajmniej jednemu z badanych przedmiotów, należących do danej „klasy”. Odwołując się do M. Webera przypomnijmy, że pojęcia typologiczne spełniają w nauce trzy co najmniej funkcje, a to: 1° służą zwiększeniu precyzji pojęciowej, w szczególności przez odgraniczenie zakresów desygnatów danych nazw; 2° umożliwiają systematyzację badanych przedmiotów i zjawisk; 3° pełnią rolę heurystyczną, ułatwiając proces poznawczy. Ta wielostronność funkcji, jaką pojęcia typologiczne mają do spełnienia, sprawia także, że mogą być one w różny sposób definiowane. „Im szerszy jest zasięg związków, do których przedstawienia się zmierza — pisał M. Weber — im wszechstronniejsze było ich znaczenie kulturowe [...] w tym mniejszym stopniu jest możliwe, aby zadowolić się jednym pojęciem [tego rodzaju], tym oczywistsze i niezbędniejsze są usiłowania, aby uświadamiać wciąż nowe strony doniosłości nowych związków przez tworzenie nowych typów idealnych”⁶. Konstruowanie różnorodnych definicji pojęć typologicznych odnoszących się do tych samych zjawisk jest nie tylko możliwe, ale także naukowo pożądane. Umożliwia bowiem bardziej wszechstronne zbadanie danych zjawisk.

Ograniczenie desygnatów nazwy kodeks i kodyfikacja do nowoczesnych twórców w rodzaju francuskiego *Code civil* z 1804 r. nie jest moim zdaniem uzasadnione. Stwarzałoby to sztuczną granicę na linii rozwojowej prawa, w której kodyfikacja, czyli działalność polegająca na tworzeniu kodeksów prawa, stanowiła zjawisko o wiele starsze niż wspomniana epoka wielkich kodyfikacji. Należy poza tym zauważyć, że kodeks i kodyfikacja należą do grupy pojęć o historycznie zmiennej treści, pojęć, których wiele zawiera język naukowy historii prawa, np. państwo, sejm, parlament, stan, ustawa. Terminy tego rodzaju, stosowane w opisie stosunków politycznoprawnych różnych epok, znaczą zarazem to samo i co innego. Są one przecież wyrazem dialektycznej złożoności procesu dziejowego „w którym rzeczy pozornie niezmiennie, zarówno jak ich odbicia myślowe w naszej głowie, tj. pojęcia, przechodzą nieustanną zmianę, stawanie się i zanikanie”⁷.

Najogólniej rzecz biorąc, kodeksem nazwałbym pisany zbiór prawa (księgę), komunikujący treść norm prawnych, obejmujący całość lub

⁵ Zob. I. Lazari-Pawłowska, *O pojęciu typologicznym w humanistyce*, w: *Logiczna teoria nauki. Wybór artykułów*, Warszawa 1966, s. 639 - 667; J. Topolski, *Metodologia historii*, wyd. 3, Warszawa 1984, s. 510 - 512.

⁶ Cyt. za: I. Lazari-Pawłowska, *O pojęciu typologicznym*, s. 659.

⁷ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 21, Warszawa 1951, s. 43.

znaczną część systemu prawa danego państwa, uznany na mocy aktu ustawodawczego (*ex lege*) lub zwyczaju (*ex consuetudine*) za obowiązujące źródło (poznania) prawa. Kodyfikacją natomiast byłaby szeroko pojęta działalność polegająca na tworzeniu tak rozumianych kodeksów prawa, zarówno oficjalna, jak prywatna, z uwzględnieniem drogi uzyskania przez dany zbiór prawa mocy obowiązującej. Powyższe rozumienie pojęć „kodeks” i „kodyfikacja” pozwala z jednej strony włączyć w krąg ich desygnatów obok nowoczesnych kodeksów-ustaw także wszelkie kodeksy starożytności, jak też kodeksy średniowiecza. W wiekach średnich bowiem rangę kodeksów zdobyły, moim zdaniem, nie tylko niektóre przedsięwzięcia ustawodawcze, jak *Liber Augustalis* na Sycylii, czy *Siete Partidas* w Kastylii, ale również prywatne spisy prawa zwyczajowego w rodzaju *Très ancien coutumier de Normandie* czy *Sachsen-spiegel*. Miały one samoistną moc obowiązującą z mocy zwyczaju (*ex usu, ex consuetudine*), nakazującego ich stosowanie. W średniowieczu wiele tego rodzaju kodeksów praw zwyczajowych dochodziło do skutku z inspiracji czynników oficjalnych (władz miejskich, władców feudalnych itp.). Powstanie innych tradycja przypisywała działalności wybitnych władców (np. *Etablissements de Saint Louis*). Również charakterystyczne dla swej epoki kodeksy występowały w czasach renesansu, w szczególności w szczytowym okresie jego rozwoju, to jest w wieku XVI.

II

Kodyfikacja, czyli tworzenie kodeksów prawa, występuje na pewnym etapie historii społeczeństw, chociaż nie jest to zjawisko konieczne. Kodeks, jak większość ludzkich wytworów, jest tylko jednym z możliwych sposobów zaspokojenia pewnych potrzeb w danych warunkach gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturalnych, składających się na zespół przesłanek podjęcia działalności kodyfikacyjnej⁸. W większości krajów europejskich wytworzyły się one właśnie w czasach odrodzenia. Typowa dla średniowiecza, zwłaszcza wczesnego, gospodarka naturalna była już w XV w. zjawiskiem marginalnym w życiu gospodarczym Europy. Wzmożony obieg pieniędzy, zwłaszcza po wielkich odkryciach geograficznych, był impulsem ożywiającym produkcję rolną i rzemieślniczą oraz handel, przede wszystkim międzynarodowy. Przemiany gospodarcze rzutowały na przekształcenia społeczne i polityczne, pozostając z nimi w ścisłej współzależności. Szeroka wymiana towarowo-pieniężna rodziła potrzebę stworzenia nowych konstrukcji prawnych, nie znanych prawom

⁸ O przesłankach kodyfikacji pisał S. Salmonowicz w pracach cyt. w przyp. 3 i 4.

feudalnym. Europejscy prawnicy przejmowali je przeważnie z prawa rzymskiego, studiowanego i wykładanego na uniwersytetach od XII w. Ważna była potrzeba pewności prawa, której należycie nie zabezpieczało przeważnie niepisane prawo średniowieczne.

Podstawą stosunków społecznych były nadal podziały stanowe, ale coraz większą rolę uzyskiwały średnie i uboższe warstwy poszczególnych stanów politycznych. Przywileje zdobyte jeszcze w czasach średniowiecza, stawały się faktycznie dostępne dla szerszych grup społecznych. W drugiej połowie XV i w XVI w. w wielu państwach następuje więc *sui generis* demokratyzacja ustroju stanowego, zwłaszcza w porównaniu z epoką średniowiecza, kiedy wolę danego stanu artykułowała wyłącznie jego góra. Nic dziwnego więc, że w odrodzeniu ciała reprezentatywne, czyli zgromadzenia stanowe, miały wiodącą funkcję w ustroju politycznym większości państw. Inicjatywa kodyfikacji prawa wychodziła często właśnie od niższych warstw szlachty czy mieszczaństwa. Prawo było dla nich ważnym czynnikiem w walce o emancypację polityczną. Wtedy też upowszechnił się rzymski termin *respublica* na oznaczenie państwa. Wyrażał on ideę, że państwo jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli, choćby było nawet monarchią. W czasach renesansu doktryna cesarskiego lub papieskiego zwierzchnictwa nad światem należała do przeszłości. Państwo renesansowe było więc suwerenne; jego władca nie podlegał żadnej obcej zwierzchności (*non recognoscens superiorem praeter Deum*). W stosunkach wewnętrznych musiał się on jednak liczyć z wolą stanów, z którymi często łączył go swoisty kontrakt publicznoprawny. Państwa tej epoki rzadko stanowiły twory wewnętrznie jednolite. W większości występowały silne odrębności terytorialne. Poszczególne ich części, zwane krajami, ziemiami, hrabstwami itp. zachowywały swoją ustrojowoprawną odrębność, często zazdrośnie strzeżoną przez miejscowe społeczeństwo.

W porównaniu z epoką dawniejszą zakres władzy monarchy renesansowego był zdecydowanie większy. Współpracując z mieszczaństwem lub średnią szlachtą mógł niekiedy zdobyć władzę niemal absolutną, jak to widzimy w niektórych państewkach włoskich lub w Anglii Tudorów. Władzę monarszą umacniała także reformacja, której postępy były, jak wiadomo, możliwe dzięki przystąpieniu do niej niektórych monarchów i wielu możnych feudałów. W krajach katolickich panujący zachowywał sobie czasami pozycję arbitra w sprawy religijnych.

W państwach renesansowych prawo ustawowe stanowiło co najmniej równe zwyczajom źródło prawa. Dla władców nie zwyczaj, ale właśnie ustawa była dogodnym instrumentem umacniania ich władzy. Dzięki niej mogli pogłębiać centralizację państwa, zwalczając partykularne ze swej istoty prawo zwyczajowe. Monarcha nie stanowił jednak praw samodzielnie. Wydawał je przeważnie wspólnie z reprezentantami stanów, zgłaszających do niego swoje „prośby” czy też udzielających mu swej rady (*consilium*) lub zgody (*consensus*). Zgoda stanów była w dalszym

ciągu istotnym warunkiem powodzenia przedsięwzięć ustawodawczych. Monarchie ówczesne nie dysponowały jeszcze dostatecznie rozwiniętym aparatem przymusu, aby wcielać w życie każdą nową decyzję w tym zakresie. Nawet w renesansowych monarchiach „absolutnych” nie przedstawiały funkcjonować zgromadzenia stanowe, różniąc je od zbiurokratyzowanych i zmilitaryzowanych państw absolutnych XVII i XVIII w.

Prawotwórcza rola „ludu” była w pełni uznawana przez naukę prawa. Według średniowiecznego „księcia jurystów”, Bartolusa, którego poglądy zachowały swoją wartość także w XVI w., z woli „milczącej” (*consensus tacitus*) powstawały normy zwyczajowe, *consensus expressus* zaś stanowił przyczynę (*causa*) mocy wiążącej ustaw⁹. Wszystko to sprawiało, że szesnastowieczny system źródeł prawa był z natury bardzo skomplikowany. Prawo wypływało z różnych źródeł, a więc z woli samego władcy, ze wspólnej woli władcy i ludu oraz ze zwyczaju; często prawotwórczą funkcję spełniał precedens sądowy.

W dobie renesansu nastąpił olbrzymi postęp w kulturze umysłowej. Coraz liczniejsze kręgi społeczne miały dostęp do kultury pisanej. Wynalazek Gutenberga uczynił słowo drukowane dostępnym dla średnio zamożnych warstw społecznych. Kultura prawna społeczeństw XVI w. stała się w znacznej mierze kulturą pisaną. Znajomość instytucji, pojęć i zasad prawnych rozpowszechniła się w znacznej mierze za pośrednictwem słowa pisanego. Olbrzymią rolę w kulturze prawnej tej epoki odgrywały prawa „uczone”, a więc wykładane na uniwersytetach i komentowane przez uczonych prawo rzymskie i kanoniczne.

Kodyfikacja wymaga w szczególności wykształconych prawników, nie tylko znających zasady obowiązującego prawa, ale zdolnych do ich twórczego przetwarzania, konceptualizacji nowych pojęć, systematyzacji. W XVI w. prawnicy stanowili wyróżnioną grupę społeczną. Należeli do niej zarówno praktycy, jak też uczeni parający się wyłącznie intelektualną refleksją nad prawem. Prawnicy doby renesansu, zwłaszcza humaniści, posunęli poważnie naprzód naukę prawa, pomnażając w ten sposób dorobek średniowiecznych glossatorów i komentatorów. Zebraniem dorobku prawników humanistów był wydany w 1583 r. *Corpus iuris civilis* przez Dionizego Godofredusa. Niektórzy uczeni, jak Charles Dumoulin, Viglius von Aytta, François Hotman, głosili wprost potrzebę unifikacji prawa, a nawet jego całościowej kodyfikacji. Działający u schyłku tej epoki Johannes Althusius (1557-1638) stworzył nawet dzieło, będące projektem powszechnego systemu prawa, sławne *Didaeologicae libri tres, totum et universum ius, quo utimur, metodica complectentem* [...] (Horbörn 1617). W tym właśnie okresie powołana przez sobór trydencki komisja korektorów rzymskich (*correctores Romani*) przygo-

⁹ Por. M. Wyszynski, Czy „statutum-consuetudo” Bartolusa mogło mieć wpływ na prawo polskie?, ZN Uniw. Wrocław, Prawo VI, 1959, s. 37-43.

towała jednolity tekst *Corpus iuris canonici*. Po zatwierdzeniu go przez papieża Grzegorza XIII w dniu 1 VII 1580 r., obowiązywał on w całym kościele łacińskim¹⁰.

III

Takie pojęcia jak kodyfikacja lub kodeks, stosowane w opisie historycznym w odniesieniu do różnych epok w dziejach prawa, mają zróżnicowaną treść. Kodeksy antyczne lub średniowieczne nie są identyczne z nowoczesnymi, w szczególności powstałymi w końcu XVIII i początkach XIX w.; to samo dotyczy kodeksów doby odrodzenia. Powstałe wtedy zbiory prawa nie miały jednolitego oblicza. Podporządkowane głównie celom poznania prawa i łatwiejszego stosowania w praktyce dzięki zebraniu go w jedną księgę, kodeksy renesansowe różniły się od siebie mocą prawną, zakresem rzeczowym, terytorialnym i personalnym zasięgiem obowiązywania, jak też formą, będącą wynikiem różnorodnej techniki kodyfikacyjnej.

1. W czasach odrodzenia w żadnym z państw europejskich prawo nie stanowiło zunifikowanego terytorialnie systemu. Odrębności prawne poszczególnych dzielnic, prowincji i krajów były zjawiskiem normalnym, nawet w tych państwach, w których proces centralizacji władzy był znacznie zaawansowany, zwłaszcza we Francji, w Hiszpanii, na Węgrzech, w Polsce czy Rosji. Natomiast w krajach, gdzie rozwój polityczny prowadził do ich stopniowej dekompozycji (Rzesza Niemiecka, Włochy), odrębności te ulegały jeszcze większemu pogłębieniu. Różne prawa miały nie tylko prowincje czy dzielnice, ale także miasta i poszczególne prywatne kompleksy majątkowe — dominia. Monarchie renesansowe przejęły ze średniowiecza feudalny system decentralizacji władzy publicznej, jak też stanowo-korporacyjny ustrój społeczny. Kodeksy partykularne, a więc gromadzące prawo ograniczone terytorialnym zasięgiem swego obowiązywania w ramach tego samego większego organizmu państwowego, były zjawiskiem normalnym w Europie końca XV i XVI w. Przykładem mogą być kodeksy regionalnych praw zwyczajowych tzw. kutimy (*coutumes*), powstałe we Francji w wyniku akcji kodyfikacyjnej zapoczątkowanej ordonansem z Montil-le-Tours z 1454 r., m.in. kutimy Sens

¹⁰ Oficjalne wydanie ukazało się w Rzymie w 1582 r. Nie powiodła się natomiast próba nowej kodyfikacji; tzw. Dekretały Klemensa VII (1598) i *Liber Septimus* (1590) nie zyskały sankcji papieskiej. Zob. A. Vetulani, *Codex iuris canonici*, w: *Dictionnaire de Droit Canonique* (cyt. niżej: DDC), t. III, Paris 1938, col. 911-913; P. Torquebiau, *Corpus iuris canonici*, w: DDC, t. IV, col. 641; J. Gaudemet, *Collections canoniques et codifications*, *Revue de Droit Canonique* t. XXXIII, 1983, s. 98.

(1507), Orleanu (1509), Paryża (1510), Owerni (1510), Bordeaux (1520), Bretanii (1539) ¹¹.

W Rzeszy Niemieckiej w końcu XV i w XVI w. powstały liczne kodyfikacje prawa ziemskiego poszczególnych krajów, tak zwane *Landrecht*y oraz kodeksy praw miejskich — *Stadtrecht*y. Nazywano je często za wzorem włoskim „reformacjami” (*Reformationen*). Wiele z nich wykazuje znaczne wpływy prawa rzymskiego. Do najwybitniejszych należały: bawarska *Landrecht*reformation z 1518 i pośród *Stadtrecht*ów — norymberska z 1479, wydana drukiem w 1484 r. oraz „reformacje” frankfurckie z lat 1509 i 1578 ¹².

W Polsce przykładem kodeksów praw partykularnych były przede wszystkim Statuty mazowieckie z lat 1532 i 1540, powstałe po inkorporacji Księstwa Mazowieckiego do Korony Polskiej w 1529 r. Ich redakcja miała na celu zapewnić szlachcie mazowieckiej integralność i nietykalność jej prawa, a samemu królowi, którego sąd był odtąd najwyższym sądem odwoławczym dla spraw z terenu Mazowsza, lepszą i pewną znajomość jego zasad ¹³. Ten sam wzgląd przyświecał zapewne przedsięwzięciom kodyfikacyjnym podjętym w Prusach Królewskich w celu rewizji prawa chełmińskiego. W ich wyniku powstały m.in. *Ius Culmense emendatum* z 1580 i *Ius terrestre nobilitatis Prussiae correctum* z 1598 ¹⁴. Ten ostatni kodeks, zwany popularnie Korekturą pruską, zawierał prawo prywatne samej tylko szlachty pruskiej, której życzeniem było zbli-

¹¹ J. Van Kan, *Les efforts de codification en France. Etude historique et psychologique*, Paris 1929; R. Filhol, *La rédaction des coutumes en France aux XVe et XVIe siècles*, w: *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent*, Bruxelles 1960, s. 63–85.

¹² O. Stobbe, *Geschichte der deutschen Rechtsquellen*, Abt. II, Braunschweig 1864, s. 233, 297–306; F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. Auflage, Göttingen 1967, s. 191–200; W. Ebel, *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland*, Göttingen 1958, s. 73–77.

¹³ A. Winiarz, O zwodzie zwyczajów prawnych mazowieckich układu Wawrzyńca z Prażmowa, Rozpr. Ak. Umiej., hist.-filoz., t. XXXII, 1895, s. 89 i n.; O. Balzer, W sprawie sankcji Statutu Mazowieckiego pierwszego z roku 1532, Rozpr. Ak. Umiej., hist.-filoz. t. XL, 1900, s. 174 i n.; S. Russocki, Z dziejów prac przygotowawczych do ostatecznej redakcji zwodu prawa mazowieckiego z 1540 r., CPH t. IX, 1957, z. 1, s. 9 i n.; B. Sobol, O podstawie prawnej stosowania statutów i zwyczajów sądowych na Mazowszu w latach 1532–1540, CPH t. IX, 1957, z. 1, s. 53.

¹⁴ Z. Zdrójkowski, Korektura pruska — jej powstanie, dzieje oraz jej rola w historii polskiej jurysdykcji i myśli prawniczej (1598–1830), CPH t. XIII, 1961, z. 2, s. 111 i n.; tegoż, Prawo chełmińskie, powstanie, rozwój i jego rola dziejowa, w: *Dzieje Chełmna i jego regionu (zarys monograficzny)*, pr. zb., Toruń 1970, s. 489; tegoż, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233–1862*, Toruń 1983, s. 31–66; J. Soneł, *Studia nad prawem rzymskim w Jus Culmense (w 750-lecie wydania przywileju chełmińskiego)*, Warszawa—Kraków 1984, s. 6–15; tegoż, Z rozważań o wpływach prawa rzymskiego w Korekturze pruskiej, CPH t. XXXVIII, 1986, z. 1, s. 27–47.

żenie stosowanego w Prusach prawa chełmińskiego do polskiego prawa ziemskiego¹⁵.

Obok kodeksów praw partykularnych powstawały także kodeksy ogólnopaństwowe, których zasięg obowiązywania rozciągał się na terytorium całego państwa. Wydawano je zwłaszcza tam, gdzie silna władza monarsza mogła ignorować miejscowe i regionalne zwyczaje. Przykładem tego są Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego, ogłaszane kolejno w 1529, 1566 i 1588 r.¹⁶, jak też *Sudiebniki* wydane w Wielkim Księstwie Moskiewskim w 1497 i 1550 r.¹⁷ Kodeksy ogólnopaństwowe pojawiały się też w monarchiach, gdzie zaawansowane były procesy prawnej unifikacji przynajmniej na poziomie jednego stanu. Chodzi tu w szczególności o Królestwo Węgierskie, w którym rangę ogólnopaństwowego kodeksu uzyskała ogłoszona drukiem w 1517 r. *Tripartita*¹⁸. Zredagował ją w 1514 r. protonotariusz kancelarii królewskiej, później kanclerz Stefan Werböczy. W Polsce procesy unifikacyjne w zakresie prawa ziemskiego spotęgował rozwój demokracji szlacheckiej. Zredagowane z początkiem XVI w. takie zbiory prawa polskiego ziemskiego, jak przede wszystkim *Commune incliti Regni Poloniae privilegium* Jana Łaskiego (1506) i *Formula processus* (1523, 1553) swym zakresem obowiązywania obejmowały terytorium w zasadzie całego państwa, z wyjątkiem prowincji nowo przyłączonych, cieszących się autonomią prawną, jak Mazowsze, Prusy Królewskie czy b. Księstwa Oświęcimia i Zatora. Charakter ogólnopaństwowy miał również projekt kodeksu prawa ziemskiego polskiego *Statuta incliti regni Poloniae recens recognita et emendata* (Cracoviae 1532) zwany też, choć mylnie, Korekturą praw Mikołaja Taszyckiego. To wybitne dzieło polskiej myśli prawniczej nie zyskało aprobaty sejmu, mimo poparcia ze strony części szlachty i senatorów oraz przychylności kół dworskich¹⁹.

¹⁵ Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów*, s. 46–58.

¹⁶ Zob. J. Bardach, *Statuty litewskie — pomniki prawa doby odrodzenia*, KH LXXXI, 1974, 4, s. 750–779; S. A. Łazutka, *I Litowski statut — feodálny kodeks Wielikogo Kniazestwa Litowskogo*, Wilnius 1974. Zob. też art. rec. J. Bardacha O I Statucie litewskim z pracy Łazutki, CPH t. XXVIII, 1976, z. 2, s. 242–244 oraz tegoż recenzję, w: CPH t. XXXV, 1983, z. 1, s. 277–280.

¹⁷ Zob. *Sudiebniki XV–XVI wieków*, red. B. D. Grekow, Moskwa—Leningrad 1952, s. 6–9.

¹⁸ *Tripartitum opus iuris consuetudinari incliti Regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz... editum*, Viennae Austriae 1517 (fascimile w *Mittelalterliche Gesetzbücher europäischer Länder* 2, Frankfurt am Main 1970). Korzystałem z wydania w *Corpus Iuris Hungarici*, vol. VI, Lipsiae 1902.

¹⁹ Por. moje studium: *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI w. Korektura praw z 1532 r.*, Warszawa 1979. O prawach obowiązujących w Księstwach Oświęcimia i Zatora pisał ostatnio A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji Księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego do Korony w latach 1563–1564*, CPH t. XXXVI, 1984, z. 2, s. 99–105.

Skomplikowane realia polityczne występujące w niektórych państwach w czasach renesansu, utrudniają jednoznaczną kwalifikację powstałych wówczas kodeksów jako partykularnych czy ogólnopństwowych. Odnosi się to zwłaszcza do Rzeszy Niemieckiej w związku z zaawansowanym procesem usamodzielnienia się politycznego poszczególnych państw terytorialnych. Partykularne w stosunku do całej Rzeszy kodeksy praw krajowych zyskiwały rangę ogólnopństwowych w granicach danego kraju. Z prawnego punktu widzenia Rzesza Niemiecka zachowywała nadal cechy państwa, czego wyrazem było ustawodawstwo ogólnopństwowe²⁰. Do najsłynniejszych ustaw Rzeszy należała niewątpliwie *Peinliches Halsgerichtsordnung* cesarza Karola V z 1532 r., znana jako *Constitutio Criminalis Carolina*. Wobec oporu władców terytorialnych na terenie Rzeszy stosowana była jedynie jako ustawa posiłkowa ustępująca prawom miejscowym²¹.

W Italii rozbitej politycznie i pozbawionej jakichkolwiek reliktyw władzy centralnej, działalność prawotwórcza i kodyfikacyjna nie wychodziła poza granice poszczególnych państw włoskich. W ich obrębie powstawały jednak zarówno kodeksy partykularne, jak też ogólnopństwowe. Pierwsze były pochodną utrzymywania autonomii prawnej niektórych miast i regionów. Potrzebę tworzenia kodeksów ogólnopństwowych zrodziło natomiast wzrastające ilościowo ustawodawstwo wielu władców włoskich, którzy w działalności prawotwórczej widzieli dogodny instrument umocnienia swej władzy. Kodeksami ogólnopństwowymi były tedy na przykład zbiory sankcji pragmatycznych królów Neapolu i Sycylii, *Constitutiones Aegidiane* w państwie kościelnym, *Constitutiones domini Mediolanensis* w księstwie Mediolanu, genueńskie *Statuta civilia* z 1589 r. czy *Statuta Venetorum* w Republice Weneckiej²². Warto zwrócić uwagę, że w większości nie były to pomniki nowe, a jedynie ulepszone, „poprawione” wersje kodeksów średniowiecznych. Od XII w. właśnie Włochy były — jak wiadomo — centrum europejskiej kultury i nauki, w tym zwłaszcza prawoznawstwa.

Podobna sytuacja istniała na Półwyspie Iberyjskim. Stworzenie w 1479 r. Królestwa Hiszpanii nie zlikwidowało odrębności prawnych

²⁰ H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. II Neuzeit bis 1806, Karlsruhe 1966, s. 356 - 373.

²¹ S. Salmonowicz, *Europejskie kodyfikacje karne*, s. 170 - 176; E. Schmidt, *Sinn und Bedeutung der Constitutio Criminalis Carolina als Ordnung des materiellen und prozessuellen Rechts*, Zeitschrift der Savigny..., Germ. Abt., 83, 1966, s. 238 - 257; H. Weber, *Die peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V*, Zeitschrift der Savigny..., Germ. Abt., 77, 1960, s. 288 - 310.

²² F. Ranieri, *Bibliographie der Gesetzgebung...*, 1. Kapitel. Italien, w: H. Coing, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, Bd. II Neuere Zeit, 2. Tb. *Gesetzgebung und Rechtsprechung*, München 1976, s. 97 - 186.

jego prowincji. Były królestwa Aragonu, Kastylii, Walencji i Nawarry, księstwo Katalonii miały więc własne prawa, rozwinięte w znacznej mierze dzięki rozległej już w czasach średniowiecza działalności ustawodawczej miejscowych władców. W XVI w. w wielu krajach hiszpańskich podjęto akcję kodyfikacyjną, której efektem były tak zwane *recopilaciones*, to jest kodeksy praw krajowych. Najsłynniejszą wśród nich była niewątpliwie kastylijska *Neuva Recopilación* z 1567 r.²³

2. Stany rządziły się odrębnymi prawami. W ten sposób w ramach jednego państwa istniało osobne prawo ziemskie dla szlachty, czasem obowiązujące także chłopów, prawo miejskie dla mieszczan, prawo kościelne dla duchowieństwa. Prawa te były niekiedy osobno kodyfikowane, w postaci odrębnych kodeksów praw stanowych. Zjawisko to znamy z terenów Niemiec, gdzie — jak już o tym była mowa — powstawały osobne kodeksy prawa ziemskiego, *Landrecht*y oraz kodeksy praw miejskich, *Stadtrecht*y. Podobnie było w krajach Korony św. Wacława to jest w Czechach, Morawach, Łużycach i Śląsku²⁴ oraz w Polsce. Z reguły także miasta, które stanowiły w zasadzie odrębne gminy, tworzyły własne osobne kodeksy w postaci zbiorów przywilejów i ustaw miejskich. Zjawisko to dobrze znane jest z terenów Królestwa Polskiego, gdzie szczególnie w XVI w. powstało wiele, przeważnie rękopiśmienne, obowiązujących zbiorów praw poszczególnych miast. Do najsłynniejszych wypadów zaliczyć krakowski Kodeks Baltazara Behema z 1505 r.²⁵

Kodyfikacje ogólnostanowe nie były bynajmniej rzadkością. Spotykamy je w wielu państwach. Na przykład prawa ogółu stanów królestwa grupowały: kodeks portugalski, zwany *Ordinaciones Manuelinas* z 1522 - 1524 r.²⁶, węgierska *Tripartita* i Statuty litewskie²⁷. Kodeksy „wielostanowe” powstawały także jako kodeksy partykularne. Przykładem tego były francuskie *coutumes* z XVI w., hiszpańskie *recopilaciones* czy z terenów Polski — projekty kodeksów prawa chełmińskiego dla Prus Królewskich, przygotowywane na forum miejscowych reprezentacji stanowych. Ale nawet tam, gdzie istniały ogólnostanowe zbiory prawa, własne osobne kodeksy prawa miał stan duchowny. Obok *Corpus iuris*

²³ A. Pérez - Martin, *Bibliographie der Gesetzgebung ...*, 3. Kapitel. Spanien, w: H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 228 - 231.

²⁴ J. Kapras, *Právní dějiny zemi Koruny České*, Praha 1913, s. 38 - 48; O. Peterka, *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder*, I, Reichenberg 1933, s. 67 - 75.

²⁵ Por. W. Maisel, *Kodyfikacje prawa miejskiego w dawnej Polsce*, w: *Dzieje kodyfikacji prawa*, s. 93 - 123.

²⁶ J. M. Scholz, *Bibliographie der Gesetzgebung ...* 4. Kapitel. Portugal, w: H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 285.

²⁷ Por. J. Bardach, *O I Statucie litewskim*, s. 242 oraz uwagi tegoż w CPH t. XXXV, 1983, z. 1. s. 278.

canonici były to zbiory prawa kościelnego partykularnego. W Polsce zostało ono skodyfikowane za czasów prymasostwa Jana Łaskiego w 1525 r. i Stanisława Karnkowskiego w 1578 r., uzupełniając o przeszło wiek starszą kodyfikację Mikołaja Trąby (1420)²⁸.

Zbliżone do kodeksów stanowych były zbiory praw mniejszych grup społecznych cieszących się autonomią prawną, a to mniejszości narodowych, religijnych lub zawodowych. Przykład tego rodzaju kodeksów praw „grupowych” z terenów Polski stanowi w szczególności tak zwany Statut ormiański, czyli zbiór praw dla gmin ormiańskich w Polsce wydany w 1519 r. przez króla Zygmunta I²⁹.

3. Średniowieczne kodeksy nie pretendowały do wyczerpania wszystkich obowiązujących norm prawa. Dominacja reguł zwyczajowych, a także rozpowszechnione w wiekach średnich przekonanie, że prawo stanowi twór ponadludzki, sprzeciwiały się idei kodyfikacji zamykającej w jednej księdze całość obowiązującego prawa. Nie oznacza to jednak, że tego rodzaju idea nie była wówczas znana. Ze średniowiecza wszakże pochodzi koncepcja *corpus iuris*, czyli uniwersalnego zbioru prawa³⁰, której najbardziej znanym przykładem są dwie obszerne kolekcje prawa, a to „uczonego” prawa rzymskiego (*Corpus iuris civilis*)³¹ oraz powszechnego prawa kanonicznego (*Corpus iuris canonici*)³². Charakter całościowy miały też niektóre średniowieczne kodyfikacje włoskie, jak *Liber Augustalis*³³ i *Constitutiones Aegidia-*

²⁸ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów—Warszawa—Kraków 1926, s. 108–117; I. Subera, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego. Zarys prawa kanonicznego*, t. I Źródła, zasady ogólne, z. 1, Warszawa 1970, s. 168 i n.

²⁹ Wydany przez O. Balzera w *Corpus iuris Polonici* (t. III, Kraków 1906, nr 215, s. 401–538), który poświęcił mu także osobną monografię pt. *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910.

³⁰ Wyrażenie *corpus iuris* występuje w konstytucji cesarskiej z 530 r. (C. 5, 13, 1). Jego upowszechnienie nastąpiło jednak dopiero w średniowieczu.

³¹ Nazwa *corpus iuris civilis* stosowana była już w XII w. przez szkołę glossatorów. Zob. H. Kantorowicz, *Studies in the glossators of the Roman Law*, Cambridge 1938, przedr. Aalen 1969, s. 95; A. Cavanaugh, *Storia del diritto moderno in Europa. Le fonti e il pensiero giuridico*, I, Milano 1982, s. 110–114.

³² Wyrażenie *corpus iuris canonici* używano w XII–XIII w. na oznaczenie zbiorów dekretów papieskich, m. in. *Compilationes antiquae*. Od końca XV w. oznacza ono zespół sześciu obowiązujących zbiorów prawa kanonicznego powszechnego, a to: Dekret Gracjana, Dekretały Grzegorza IX, Liber Sextus, Klementyny, Extravaganty Jana XXII i Extravagantes communes. Zob. P. Torquebiau, *Corpus iuris canonici*, w: DDC, t. IV, col. 610.

³³ Wydane w 1231 r. w Melfi przez Fryderyka II dla Królestwa Sycylii, znane także pod nazwą *Constitutiones Regni Siciliae*. Ernst Kantorowicz nazwał je „die grosse Kodifikation eines staatlichen Verwaltungsrecht, die erste seit Justinian” (tegoż, *Kaiser Friedrich der Zweite*, t. I, Berlin 1927, s. 203). Zob. I. Malinowska-Kwiatkowska, *Prawo prywatne w ustawodawstwie Królestwa*

nae³⁴ oraz hiszpańskie, jak *Siete Partidas*³⁵. Liczniejsze w tym okresie były jednak kodyfikacje częściowe, zazwyczaj wskutek zawężenia podstawy źródłowej (np. krajowe spisy prawa zwyczajowego, zbiory statutów miejskich) albo przyjętego z góry chronologicznego ograniczenia zebranego materiału (np. *Liber Sextus* kodyfikowała prawo dekretalów z lat 1235 - 1297)³⁶.

W czasach odrodzenia, w których — jak wiadomo — idea kodyfikacji zyskała zrozumienie, redagowane były zarówno kodeksy całościowe, jak częściowe. Kodeksem całościowym był wspomniany już *Tripartitum opus* Werböczyego, który według zapowiedzi autora zawierał *universas regni consuetudines, ac leges et decreta*³⁷. W Niemczech tamtejsze „reformacje” (*Rechtsreformationen*) zawierały zwykle tylko prawo prywatne i procesowe. Istniały jednak wyjątki. Na przykład tyrolska *Landesordnung* z 1532 r., zreformowana w 1573 r.³⁸, objęła poza prawem prywatnym także ustawodawstwo policyjne i prawo karne. Zamiar stworzenia wspólnego dla całego państwa kodeksu prawa można dostrzec w polskim Statucie Jana Łaskiego z 1506 r., noszącym znamienity tytuł: *Commune incliti Regni Poloniae privilegium, constitutionum et indulgentiarum*... (Cracoviae 1506). Zbierał on całość źródeł polskiego prawa pisanego, a więc statuty królewskie, przywileje generalne, traktaty międzypaństwowe, umowy międzystanowe, uzupełniając je zbiorami zwyczajów ziemi krakowskiej — *Consuetudines terrae Cracoviensis* i *Processus iuris*. Akt króla Aleksandra konfirmujący Statut jako obowiązujący zbiór prawa zachęcał także do uzupełnienia go zbiorami lokalnych zwyczajów prawnych, po ich uprzednim przedstawieniu kancelarii koronnej i samemu królowi do zatwierdzenia³⁹. Poza źródłami prawa polskiego w dziele Łaskiego znalazły się także źródła prawa miejskiego w Polsce, a więc: *Zwierzica* i *Saskie* i magdeburskie *Ius municipale* oraz romanizu-

Sycylii (1140- 1231), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 31 - 33.

³⁴ Kodeks prawa obowiązujący w państwie kościelnym; dzieło kardynała E. Albornoza, promulgowany w 1357 r. pt. *Liber constitutionum Sanctae Matris Ecclesiae*. Zob. F. Calasso, *Medio evo del diritto*, t. I, Milano 1954, s. 446 - 447; A. Erler, *Aegidius Albornoz als Gesetzgeber des Kirchenstaates*, Berlin 1970, s. 27 i n.

³⁵ Księga praw (*Libro de las Leyes*) Królestwa Kastylii i Leonu, której najstarsza redakcja powstała za panowania Alfonsa X około 1265 r. Nazwa *Siete partidas* pochodzi od jej podziału na siedem ksiąg. Zob. A. Garcia-Gallo, *Manual de historia del derecho español*, t. I, Madrid 1959, s. 364 - 371; A. Cavanha, *Storia del diritto*, I, s. 420 - 422; A. Wolf, *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten*, w: H. Coing, *Handbuch*, I, s. 672 - 673.

³⁶ DDC, t. IV, col. 632 - 634.

³⁷ CIH, vol. VI, s. 4.

³⁸ O. Stobbe, *Geschichte*, II, s. 220 - 235, 404 - 405; Th. Motloch, *Landesordnungen und Landshandfesten*, w: *Österreichisches Staatswörterbuch*, t. III, Wien 1907, s. 353.

³⁹ Por. VL I, s. 334.

jący podręcznik prawa pt. *Summa legum brevis, levis et utilis* nie znanego bliżej mistrza Rajmunda⁴⁰. Znakomitym przykładem szesnastowiecznych kodeksów całościowych były z pewnością Statuty litewskie, w szczególności drugi (1566) i trzeci (1588). W czternastu rozdziałach zawierały one (Statuty II i III) przepisy normujące kolejno: ustrój polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego (rozdz. I-III), sądownictwo (rozdz. IV), prawo prywatne (rozdz. V-X), prawo materialne i proces karny (rozdz. XI-XIV). W statutach tych, a przede wszystkim w Statucie z 1588 r., społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazło skuteczny puklerz ochronny własnej tożsamości narodowej i kulturowej w obliczu procesów unifikacyjnych, jakie niesła unia realna z Koroną Polską⁴¹.

W epoce odrodzenia kodyfikacje częściowe przeważnie dotyczyły rzeczowo wyodrębnionej materii prawnej, jak prawo publiczne, prawo procesowe, prawo prywatne, prawo karne. Przykładem kodyfikacji częściowej jest *Formula processus* z 1523 r., przynosząca reformę procesu ziemskiego w Polsce⁴². Przypominała ona niemieckie *Gerichtsordnungen*, znane w XV w. i nawiązujące do średniowiecznych „uczonych” podręczników prawa procesowego, tzw. *ordines iudicarii*. Z terenów Niemiec pochodzą też słynne kodeksy prawa karnego, a to bamberska *Halsgerichtsordnung* z 1507 r. oraz wspomniana już *Constitutio Criminalis Carolina*. Oba zawierały zarówno prawo karne formalne (proces), jak też materialne. Przełożono w nich na język ustaw wiele teoretycznych rozwiązań włoskiej szkoły prawa karnego⁴³. We Francji powstałe w XVI w. *coutumes* praktycznie dotyczyły wyłącznie prawa prywatnego⁴⁴. W Korekturze pruskiej (1598) natomiast, obok przepisów prawa

⁴⁰ Zob. K. Kamińska, *Summa Rajmunda Partenopejczyka jako zabytek średniowiecznego prawa rzymskiego w Polsce*, CPH t. XXVI, 1974, z. 1, s. 147-158; K. Kolańczyk, *Summa legum brevis, levis et utilis — monument mystérieux du droit romain*, w: *Le droit romain et sa réception en Europe*, red. H. Kupiszewski i W. Wołodkiewicz, Warszawa 1979, s. 111-122.

⁴¹ J. Bardach, *Statuty litewskie*, s. 764, 767.

⁴² Wydana drukiem w ramach zbioru konstytucji sejmowych z lat 1507-1523, tzw. Statutu Zygmunta I (*Cracoviae* 1524). Zob. M. Cytowska, *Bibliografia druków urzędowych XVI wieku*, Wrocław 1961, s. 54-60. Krytyczną edycję *Formula processus* ogłosił O. Balzer w *Corpus iuris Polonici*, t. IV, Lwów 1911, s. 44-68. Okoliczności jej powstania przedstawiłem w pracy *Próba kodyfikacji*, s. 100-106.

⁴³ S. Salmonowicz, *Europejskie kodyfikacje karne*, s. 172.

⁴⁴ Por. tytuły *Coutumes de Paris* z 1510 r.: I *De matière féodale*, II *De censive et droits seigneuriaux*, III *De complainte en cas de saisine et de nouvelleté*, IV *De prescription*, V *Des actions personnelles et hypothèques*, VI *De rapports de jurez*, VII *De testaments et execution d'iceux, dispositions et dons*, VIII *De garde noble*, IX *De garde bourgeoise*, X *Communauté de biens*, XI *De succession*, XII *Des douaires*, XIII *De succession en ligne collaterale*, XIV *De don mutuel*, XV *Arrets, executions et gageries*, XVI *En matière de retrait lignager*, XVII *Des criées de quatre quatorzaines anciennes*. Według Ch. Bourdot de Richebourg, *Nouveau*

prywatnego materialnego, znalazły się także normy regulujące organizację sądów i proces cywilny⁴⁵.

4. W czasach odrodzenia władze publiczne wykazywały żywe zainteresowanie przedsięwzięciami kodyfikacyjnymi. Większość znanych kodeksów powstało z inicjatywy czynników oficjalnych, a więc władców, reprezentacji stanowych, władz miejskich itp., które współuczestnicząc w procesie kodyfikacyjnym nadawały kodeksom moc wiążącą. W przeciwieństwie do czasów nowszych nie zawsze chodziło tu o udzielenie danemu zbiorowi charakteru wyłącznego źródła prawa o randze ustawy (*fons iuris oriundi*), które uchylało w całości prawo dawniejsze (kodeks-ustawa). Często sankcjonujący dany kodeks, organ władzy potwierdzał jedynie autentyczność zawartych w nim tekstów prawnych, których moc wiążąca miała swoją przyczynę we wcześniejszych aktach ustawodawczych lub zwyczajach. Sankcja władzy nadawała takiemu zbiorowi walor autentyczności, czyniąc go zarazem obowiązującym źródłem poznania prawa (*fons iuris cognoscendi*). Tego rodzaju kodeksy-zbiory autentyczne powstawały zwłaszcza tam, gdzie kodyfikacja dyktowana była potrzebą poznania prawa, nie zaś jego reformy.

Przykłady renesansowych kodeksów-ustaw są wcale liczne, tym bardziej że wiele z nich miało charakter partykularny. Do najwybitniejszych należy jednak zaliczyć te, które były ogólnopństwowe i ogólnostanowe, jak wspomniane wyżej kodeksy włoskie, *Carolina* czy Statuty litewskie, drugi i trzeci. Kodeksami urzędowymi były wspomniane już francuskie *coutumes*. Ustalona w ordonansie Karola VIII z 1497 r. procedura kodyfikacyjna obejmowała trzy zasadnicze etapy postępowania: 1 — przygotowanie projektu przez urzędników lokalnego wymiaru sprawiedliwości; 2 — jego rewizję przez komisarzy królewskich, zazwyczaj radców najwyższego sądu królewskiego — Parlamentu; 3 — dyskusję i ostateczne ustalenie tekstu przez zgromadzenia stanów partykularnych danego balliwatu lub innego okręgu⁴⁶. Tekst przyjęty jednomyślnie przez wszystkie trzy stany (duchowieństwo, szlachta, stan „trzeci”), po ogłoszeniu przez króla, zyskiwał moc „ustawy wieczystej” (*loi perpetuelle*)⁴⁷. Dzięki konsekwentnie przeprowadzonej w ten sposób akcji zde-

coutumier général ou corps des coutumes générales et particulières de France et des provinces connues sous le nom de Gaules... exactement vérifiées sur les originaux..., t. III, Paris 1724 (cyt. niżej: Bourdot), s. 1-16.

⁴⁵ Zob. Z. Zdrójkowski, *Korektura pruska*, s. 120-125; tegoż, *Zarys dziejów*, s. 62-66.

⁴⁶ Por. R. Filhol, *La rédaction des coutumes*, s. 63-65; J. Gilissen, *Introduction historique au droit*, Bruxelles 1979, s. 259-261.

⁴⁷ Por. patent Henryka III z 15 XII 1579 r. powołujący komisję dla reformy *Coutumes de Paris: Pour lesdites coutumes ainsi redigées, accordées, moderées, augmentées ou corrigées comme dit est, estre publiées et enregistrées és greffes*

cydowana większość tak zwanych krajów prawa zwyczajowego (*pays du droit coutumier*), to jest północnej i centralnej Francji, zaczęła w praktyce prawnej posługiwać się pisanymi kodeksami praw zwyczajowych. Poważna część tych kodeksów została w latach 1555-1581 poddana poprawie zwanej „reformacją”. Reformacje przeprowadzono w analogiczny sposób jak wskazany powyżej. Udział w nich tego samego czynnika fachowego, w szczególności prezydenta Parlamentu paryskiego Christofle’a de Thou, przyczynił się do poważnego ujednolicenia *coutumes*, jakkolwiek do pełnej ich unifikacji jeszcze nie doszło⁴⁸.

W Polsce kodeksem-ustawą była *Formula processus* (1523). Stałaby się nim Korektura praw z 1532 r., gdyby zyskała aprobatę sejmu i króla. Zbiorami autentycznymi były natomiast Statut Jana Łaskiego (1506) i Statut Zygmunta I z 1524 r. grupujący konstytucje sejmowe. Specyficzny rodzaj nadania danemu zbiorowi prawa charakteru urzędowego stanowiły oficjalne zatwierdzenia przekładów obowiązujących źródeł prawa. W Polsce łaciński przekład Zwierciadła Saskiego i Weichbildu magdeburskiego wraz z glosą, sporządzony przez Mikołaja Jaskiera, uzyskał na podstawie dekretu króla Zygmunta I z 2 października 1535 r. moc obowiązującą w miastach i wsiach królewskich⁴⁹.

Obowiązującym źródłem poznania prawa stawały się w praktyce XVI w. także prywatne zbiory prawa, w szczególności te, które pod względem formy i treści przypominały kodeksy urzędowe. Chodzi tu zarówno o prace ściśle prywatne, jak też o nie zatwierdzone przez ustawodawcę projekty. Przykładem renesansowego kodeksu prywatnego, który mimo braku oficjalnej sankcji ustawodawczej stał się obowiązującym źródłem prawa *ex consuetudine*, jest węgierska *Tripartita* z 1514 r.⁵⁰ W podobny sposób w Austrii rangę kodeksu osiągnął nie zatwierdzony projekt *Landesordnung* z 1573 r. przygotowany przez Wolfganga Püdlerra⁵¹. W Niemczech pracą prywatną o dużym znaczeniu praktycznym,

de notredite cour de Parlement et du Chastelet de Paris et d'oresnavant gardées et observées comme loi et edict perpetuel et irrevocable (Bourdot, t. III, s. 56).

⁴⁸ Działalność Christofle de Thou, w szczególności jego rola przy reformowaniu kutimów, przedstawiona została w pracy R. Filhol, *Le premier président Christofle du Thou et la réformation des coutumes*, Paris 1937.

⁴⁹ *Confirmamus [...] decernentes omnes [...] officiales [...] iudices et prefectos ac cives, oppidanos et villarum incolas in iure Magdeburgensi in regno et dominiis nostris [...] locatos, in omnibus eorum causis iudiciariis uti debere perpetuis temporibus et in evum* (Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa, t. I 1507-1586, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1895, nr 59, s. 86). Zob. K. Bukowska, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie. XVI-XVIII*, Warszawa 1967, s. 7-8, 105.

⁵⁰ Historię *Tripartity* przedstawia G. Bonis we wstępie do jej wydania *facsimile* powołanego w przyp. 18. Zob. też tegoż, *Der Zusammenhang der Summa legum mit dem Tripartitum*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. XI, 1965, fasc. 1-2, s. 372-409.

⁵¹ Tr. Motloch, *Landesordnungen*, s. 338; H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 422.

powoływana w sądach, była Księga prawa lubeckiego (*Rechtbuch darinne die Artickeln so man Lübisck Recht nennt*) pióra Joachima Kolle, burmistrza z Gremme⁵². We Francji Thomas Cormier (1523 - 1600) zredagował *Codex Henrici IV*, kodyfikujący prawo francuskie na podstawie prawa rzymskiego. Dzieło to, wydane drukiem w 1602 r. doczekało się wielu wznowień, mimo braku oficjalnej sankcji⁵³. W Anglii obowiązującym w praktyce źródłem poznania *common law* były księgi prawnicze, tzw. *books of authority*. W średniowieczu głównym tego rodzaju „kodeksem” był traktat Henryka Bractona *O prawach i zwyczajach Anglii* (1250 - 1258). W czasach renesansu posługiwano się między innymi dziełami Johna Fortescue, Tomasza Littleton, Edwarda Coke. W Anglii także, począwszy od końca XV w., ukazywały się drukiem prywatne zbiory statutów królewskich. Do nich należał między innymi *Parvus codex qui antiqua statuta vocatur* z 1508 r. grupujący statuty z czasów poprzedzających panowanie Edwarda III, kilkakrotnie potem wznawiany. W latach 1541 - 1548 Myddlton i Berthelet opublikowali swoją *The Great Boke of the Statutes*⁵⁴.

Dzieło prywatne mogło, dzięki swym zaletom ułatwiającym poznanie prawa, stać się kodeksem ogólnopaństwowym, jak *Opus tripartitum* Werböczyego. Częściej zapewne zyskiwało uznanie tylko w niektórych miejscowościach lub regionach, o czym świadczą zwłaszcza losy niektórych szesnastowiecznych rewizji prawa chełmińskiego⁵⁵. Większość prywatnych zbiorów prawa spotykał los, który stał się udziałem wybitnego projektu mistrza Wiktoryna Korneliusza z Wyszehradu *O práviech země české knihy devatery* (1508); nie zyskawszy akceptacji, popadały w zapomnienie⁵⁶.

Rola zbiorów prywatnych prawa w dawnej Polsce oczekuje na swego badacza. Funkcję kodeksu prawa miejskiego pełniły w praktyce utwory Bartłomieja Groickiego, dzięki którym, między innymi, recypowano w Polsce *Carolinę* z 1532 r.⁵⁷ Popularnym źródłem informacji o pra-

⁵² O. Stobbe, *Geschichte*, II, s. 294 - 295.

⁵³ J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 33, 328.

⁵⁴ Zob. W. Holdsworth, *A history of english law*, vol. II, wyd. 4, London 1936, przedr. London 1971, s. 573; vol. IV, wyd. 3, London 1973, s. 308.

⁵⁵ *Ius Culmense emendatum* z 1553 r. weszło do praktyki prawnej w Toruniu; *Ius Culmense Polonicum* z 1580 r. znalazło zastosowanie w dobrach biskupa chełmińskiego, później w królewskim sądzie asesorskim; *Ius Culmense revisum* z 1594 r. stosowane było w Gdańsku pod nazwą *Danziger Culm*. Zob. J. W. Bandtkie, *Ius Culmense*, Varsaviae 1814, s. 25; O. Stobbe, *Geschichte*, II, s. 352 - 354; J. Sondel, *Studia*, s. 13 - 15.

⁵⁶ V. Vaněček, *Mistr Viktorin Cornelius ze Všehrd (ca 1460 - 1520) a další vývoj českého právníctví. K 500 výročí Všehrdova narození*, Praha 1960, s. 3 - 49.

⁵⁷ Zob. Wstęp K. Koranyi'ego do wydania Bartłomieja Groickiego, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej*, Warszawa 1953, s. XI - XII, a także: K. Bukowska, *Orzecznictwo*, s. 7 - 8, 105 i n.; A. Ve-

wie ziemskim były kompendia Jana Herburt⁵⁸. Bez bliższych badań trudno jednak stwierdzić, w jakiej mierze stały się kodeksem *ex usu*. Ta sama uwaga dotyczy dzieła Jakuba Przyłuskiego *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia* (Cracoviae 1553)⁵⁹. Okoliczności jego powstania nie są w pełni jasne. Najprawdopodobniej J. Przyłuski przygotował go, inspirowany przez marszałka wielkiego Piotra Kmitę. W 1548 r. były pisarz grodzki przedstawił sejmowi wydrukowany *prototyp* dzieła. Ostateczna wersja była gotowa w dwa lata później. W specjalnym przywileju z 24 maja 1551 r. król Zygmunt August zezwolił na jego druk⁶⁰. Równocześnie jednak zabronił posługiwania się nim w sądach, aż do czasu zatwierdzenia dzieła przez sejm. Do przyjęcia go usiłował skłonić szlachtę najznamienitszy publicysta tamtych czasów Stanisław Orzechowski, upatrując w dziele J. Przyłuskiego „znakomite lekarstwo” na wszystkie niedogodności życia prawnego ówczesnej Polski⁶¹. Dalsze losy niedoszonego kodeksu prawa polskiego nie są bliżej znane⁶². Brak w ogóle informacji o tym, aby sejm kiedykolwiek debatował nad sprawą jego przyjęcia. Niektóre zachowane egzemplarze świadczą, że posługiwano się nimi w praktyce prawnej, przynajmniej przez jakiś czas⁶³.

5. Rodzaj kodyfikowanej materii pozwala wśród szesnastowiecznych przedsięwzięć kodyfikacyjnych wyróżnić przede wszystkim kodeksy prawa stanowionego, kodeksy prawa zwyczajowego i kodeksy „mieszane”, zawierające normy prawne mające swoje źródło zarówno w ustawodawstwie, jak też w zwyczajach. Jako przykład kodeksu pierwszego typu można wskazać *Constitutiones domini Mediolanensis*, zbiór systematyczny konstytucji władców Mediolanu przygotowany przez komisję powo-

tulani, W sprawie prawa chłopskiego w Polsce feudalnej, Państwo i Prawo, nr 10, 1956, s. 627.

⁵⁸ *Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta*, Cracoviae 1563 oraz *Statuta i przywileje koronne z łacińskiego języka na polskie przełożone, nowym porządkiem zebrane i spisane*, W Krakowie 1570.

⁵⁹ Por. B. Ulanowski, *Jakub Przyłuski i jego statut*, Reformacja w Polsce, t. II, 1922, s. 241 i n.

⁶⁰ Wydruk. w: *Leges seu statuta...*, k. tyt. verso.

⁶¹ Mowa do szlachty polskiej przeciw prawom i ustawom Królestwa Polskiego uporządkowanym przez Jakuba Przyłuskiego, figurująca jako przedmowa w *Leges seu statuta...* Por. S. Orzechowski, *Wybór pism*, opr. J. Starnawski, Biblioteka Narodowa nr 210, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972, s. 98-114.

⁶² Zdaniem B. Ulanowskiego (zob. wyż. przyp. 59) dzieło J. Przyłuskiego spotkało się z nieprzychylnym przyjęciem duchowieństwa.

⁶³ W szczególności egzemplarz w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Cms 8048, będący własnością Melchiora Krupki z Mojkowic. Zawiera on bliżej nie znany rękopiśmienny zbiór wyroków sądów królewskich z lat około 1520-1550, a także inne zabytki prawa. Zob. W. Sobociński, *Formuła „listu urodzaju” i zwolnienie z poddaństwa z XVI wieku*, CPH t. V, 1953, s. 275, przyp. 17.

laną w 1530 r. przez księcia Francesco II Sforza, zatwierdzony już po jego śmierci przez Karola V w 1541 r.⁶⁴ Podobny charakter miało szereg hiszpańskich *recopilaciones*, jak też ulepszone w latach 1531 - 1544 i potwierdzone przez papieża Pawła III *Constitutiones Aegidianae*⁶⁵. W Królestwie Francji z inicjatywy Stanów Generalnych w Blois w 1576 r. powstał projekt oficjalnego kodeksu ordonansów królewskich, tzw. *Code du roi Henri III*, dzieło prawnika Barnabé Brissona. Projekt ten, opublikowany w 1587 r., nie zyskał jednak oficjalnej sankcji, na czym zaważyła śmierć króla, jak też samego autora⁶⁶.

Wobec roli, jaką nadal zwłaszcza w dziedzinie prawa prywatnego odgrywało prawo zwyczajowe, kodeksy gromadzące wyłącznie *consuetudines* nie były rzadkością w naszej epoce. Świadczą o tym francuskie *coutumes*, których większość zredagowano właśnie w XVI w.⁶⁷ W Polsce w 1511 r. sejm walny zainicjował akcję spisania zwyczajów ziemskich. Akcja ta, ponawiana jeszcze kilkakrotnie, nie dała jednak spodziewanych rezultatów. Prawo zwyczajowe zostało jednak w pewnym stopniu uwzględnione zarówno w tekście *Formula processus*, jak też w Korekturze praw z 1532 r.⁶⁸ Obszerny zbiór zwyczajów ziemskich powstał natomiast w związku z kodyfikacją prawa mazowieckiego prowadzoną po inkorporacji Księstwa Mazowieckiego do Korony Polskiej w 1529 r. Zwód zwyczajów mazowieckich, liczący 255 artykułów wszedł w całości do Statutu mazowieckiego z 1540 r.⁶⁹ Kodyfikacja zwyczajów prawnych zmieniała ich charakter. Od tej pory, niezależnie od pierwotnej genezy, normy prawa zwyczajowego stawały się w swoje istocie prawem stanowionym⁷⁰. Rzeczywistości prawnej społeczeństw XVI w.

⁶⁴ Dekret konfirmacyjny w następujący sposób określał zadania komisji kodyfikacyjnej: *qui undequaque per Mediolanensem ditionem has constitutiones coquitarant in unum codicem redigerent et ut in melius reformarentur Senatui referant*. Według *Constitutiones domini Mediolanensis*, Mediolani 1542, f. 1. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Ius 16598. Zob. H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 235.

⁶⁵ Zob. A. Erler, *Aegidius Albornoz*, s. 32-36; H. Coing, *Handbuch*, I, s. 713-714.

⁶⁶ J. Van Kan, *Les efforts*, s. 61-62; J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 31, 324.

⁶⁷ Zob. A. Gouron-O. Terrin, *Bibliographie des coutumes de France*. Editions antérieures à la Révolution, Genève 1975.

⁶⁸ W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji*, s. 223-227; tegoż, *Z dziejów polskiej myśli kodyfikacyjnej XVI w.* *Technika kodyfikacji w Korekturze praw z 1532 r.*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Prawnicze, z. 86, 1980, s. 186-190.

⁶⁹ Zob. S. Russocki, *Z dziejów prac przygotowawczych*, s. 30 i n. Zwód zwyczajów mazowieckich wydany został przez J. Sawickiego w: *Iura Masoviae terrestria*, t. III, Warszawa 1974, s. 143-223.

⁷⁰ Por. J. Gilissen, *La rédaction des coutumes*, s. 39-43. Podobnie wypowiedzieli się liczni uczestnicy konferencji naukowej poświęconej prawu zwyczajowemu (*La coutume*) zorganizowanej w Brukseli w dniach 1-5 października 1984 r. przez Société Jean Bodin.

najbardziej jednak odpowiadały kodeksy mieszane. Odzwierciedlały one fakt współistnienia w systemach prawnych owej epoki norm zarówno stanowionych, jak też zwyczajowych. Kodeksami o takim charakterze były zwłaszcza zbiory ogólnopństwowe, zmierzające do objęcia swym zakresem całości prawa, jak np. węgierska *Tripartita*⁷¹, Statut litewski z 1529 r.⁷², czeskie *Zřízení zemské* z 1500 r.⁷³

Za szczególny obiekt działalności kodyfikacyjnej wypada uznać orzecznictwo sądowe. Sprawa, w jakim zakresie stanowiło ono w Europie XVI w. źródło prawa, wymaga z pewnością szczegółowych badań. W Hiszpanii na przykład wyroki królewskie uznawano za równe ustawom (*vim legis habent*)⁷⁴. W Kościele w 1563 r. zakazano sądom kościelnym wydawania wyroków sprzecznych z opublikowanymi orzeczeniami Trybunału Roty Rzymskiej (*contra stylum et decisiones factas in Rota quae impresse habentur*)⁷⁵. Często też wyroki sądów, zwłaszcza wyższych, pełniły rolę precedensów lub służyły jako dowód istnienia zwyczajowej normy prawnej. Zbiory orzeczeń sądowych, jakie w wielkiej liczbie pojawiały się w wieku XVI w niemal wszystkich krajach łacińskiej Europy, były więc wykorzystywane w praktyce jako źródło informacji o obowiązującym prawie. Strony powoływały się na nie przed sądami, sędziowie cytowali je w swoich wyrokach. Pełniły więc, choć nie wszystkie, rolę kodeksów i dlatego nie mogą ująć naszej uwagi. Do najśłynniejszych należały zbiory wyroków papieskiego Trybunału Roty (*Decisiones Rotae Romanae*). W XVI w. obok stale przedruko-

⁷¹ Według K. Kadleca w *Triparticie* znalazło odzwierciedlenie zwyczajowe prawo słowiańskich mieszkańców królestwa węgierskiego, zwłaszcza Chorwatów i Słowaków. Zob. tegoż, *Verböczyovo Tripartitum a soukromé pravo uherské i chorvatské šlechty v něm obsožené*, Rozprawy Česke Akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovestnost a umění, R. X, třída I, číslo 3, Praha 1902, s. 5-16.

⁷² Na temat źródeł I Statutu litewskiego toczy się od lat dyskusja naukowa (I. Łappo, R. Taubenschlag, F. Bossowski, K. Koranyi, W. Piczeta, S. Łazutka, J. Bardach). Przeważa przekonanie, że był oparty na prawie zwyczajowym litewsko-ruskim, przywilejach wielkksiążęcych, a także normach recypowanych z prawa sasko-magdeburgskiego, a nawet rzymskiego. Zob. J. Bardach, *Statuty W. Ks. Litewskiego*, s. 756 i cyt. tamże literatura.

⁷³ *Zřízení zemské Království Českého* (*Constitutiones Regni Bohemiae*), dzieło Albrechta Rendla z Aušavy, prokuratora królewskiego, późniejszego podkomorzego Królestwa Czeskiego, oraz Piotra i Zdenka, panów ze Sternberga. Zatwierdzone przez króla Władysława II stanowiło urzędową kodyfikację czeskiego prawa ziemskiego. Poprawiono je w 1530 i 1549 r. Wydane przez F. Palackýego w: *Archiv Český čili staré písemné památky české i moravské*, T. V, Praga 1862, s. 9-262. Zob. J. Kapras, *Právní dějiny*, s. 43.

⁷⁴ J.-M. Scholz, *Spanien. Rechtsprechungs — und Konsiliensammlungen*, w: H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 1288.

⁷⁵ M. Ascheri, *Italien. Rechtsprechungs — und Konsilien — sammlungen*, w: H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 1127. Zob. też: A. Van Hove, *Prolegomena. Commentarium Lovaniense in codicem iuris canonici*, Mechliniae 1945, s. 64 i n.

wywanych zbiorów dawniejszych Bellemere'a i Horbocha redagowano nowe⁷⁶. Ich liczne wydania drukowane świadczyły o szerokim odbiorze⁷⁷. We Francji powstawały zbiory wyroków parlamentów zwłaszcza w Paryżu, w Grenoble, w Tuluzie. W Księstwie Sabaudzkim popularność zyskał *Codex Fabrianus definitionum forensium* (1605) dzieło Antoine'a Favre (1557-1624) długoletniego członka miejscowego Senatu sądowego⁷⁸. Podobnie było w innych państwach, a więc w Hiszpanii, Portugalii czy w Rzeszy Niemieckiej. W większości zbiory orzeczeń sądowych były dziełem prywatnym, choć pojawiały się także zbiory urzędowe⁷⁹. Zaznaczmy, że granica między nimi była często trudna do wytyczenia. Zbiory wyroków sądowych pojawiały się również w Polsce, jak na przykład znany z kilku rękopisów prywatny zbiór wyroków królewskich z lat 1521-1541⁸⁰. Ze względu na raczej fragmentaryczny charakter nie sposób go uznać za kodyfikację jurysprudencji sądów królewskich.

6. Myśl, że kodyfikacja prawa może stanowić zarazem jego całkowitą odnowę, była zasadniczo obca umysłom późnego średniowiecza i renesansu. Dla średniowiecza typowa była idea tworzenia ksiąg odzwierciedlających panujące prawo, w szczególności zwyczajowe. W Niemczech nazywano je „zwierciadłami” (*specula*), co szczególnie dobitnie podkreślało ich bezpośredni związek z dawnym prawem⁸¹. Ów duch „zwierciadeł prawa” nadal żywy był w czasach renesansu. Szereg powstałych w tym czasie kodeksów miało na celu tylko oddanie treści obowiązującego prawa, bez próby jego ulepszenia. Przykłady z terenów Polski to choćby Statut Łaskiego z 1506 r., którego redakcja polegała na zebraniu źródeł

⁷⁶ G. Dolezalek, K. W. Nörr, C. Blell, *Die Rechtsprechungsammlungen der Mittelalterlichen Rota*, w: H. Coing, *Handbuch*, I, s. 854; II, s. 1134-1140, 1179 i n.; G. Dolezalek, *Die handschriftliche Verbreitung von Rechtsprechungsammlungen der Rota*, *Zeitschrift der Savigny...*, Kan. Abt. 58, 1972, s. 1-106.

⁷⁷ Wydania *Decisiones Rotae Romanae* Horbocha i Bellemere'a były dobrze znane w Polsce. Świadczą o tym m.in. liczne druki z XV w. przechowywane w polskich bibliotekach. Zob. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, red. A. Kawecka-Gryczowa, t. I. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 307-308.

⁷⁸ *Novissimo Digesto Italiano*, t. III, Torino 1959, s. 377-378; J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 34, 335.

⁷⁹ M.in. w Hiszpanii. Zob. H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 1280.

⁸⁰ M. Bobrzyński, *Puncta in iudiciis...observanda*, SPPP, t. VII, Kraków 1882, s. 193-204; S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów—Warszawa—Kraków 1925, s. 157. Zob. też wyżej przyp. 63.

⁸¹ Pierwotnie tytuł *speculum* nadawany był dziełom teologicznym lub moralnym, skąd recypowany był do języka prawniczego. Por. Honorius Augustodunensis, *Speculum ecclesiae*, Godfryd de Viterbo, *Speculum regum*. Zob.: G. Theuerkauf, *Lex, Speculum, Compendium iuris. Rechtsaufzeichnung und Rechtsbewusstsein in Norddeutschland vom 8. bis zum 16. Jahrhundert*, Graz 1968, s. 104-105. Zob. też F. Ebel, *Über Legaldefinitionen*, Berlin 1974, s. 57.

pisanych obowiązującego prawa pisanego w jedną księgę. Tego rodzaju „średniowieczne” w swym duchu kodeksy były jednak w mniejszości. Typowe dla renesansu zdają się przedsięwzięcia mające na celu reformę, poprawę lub po prostu ulepszenie dotychczasowego prawa. Objawiało się to w nazewnictwie powstałych w tym czasie kodeksów tytułowanych „reformacjami”, „rewizjami”, „emendacjami” czy „korekturami”. Wszystkie one niezmiennie jednak podkreślały swój związek z obowiązującym prawem. *Nemo autem id sibi persuadeat — pisał w przedmowie do swego dzieła Stefan Werböczy — me tantum mihi autoritatis vendicasse, ut novas aliquas leges afferre, ac superaddere fuerim ausus, sed ea duntaxat, quae a maioribus meis accepi quaeque observari in pertractandis judiciis, causisque discutiendis vidi, audivi, didici, in unum quasi volumen contuli, ac digessi*⁸².

Skromne założenia wstępne renesansowych kodeksów nie zawsze należy brać dosłownie. Zdarzało się, że pod pozorem reformacji lub korektury kryły się poważne reformy. Dotyczy to w szczególności tych spośród niemieckich *Landrechtsreformationen*, w których silne były wpływy prawa rzymskiego⁸³. Ich twórcy odzwierciedlali w ten sposób postępy jego recepcji, następującej w wyniku rozwoju kapitalistycznych stosunków społeczno-ekonomicznych. Przykładem polskich nowatorskich kodeksów, odłożywszy na bok polską Korekturę prawa z 1532 r., przedmiot naszych osobnych rozważań, jest zwłaszcza projekt kodyfikacji Macieja Śliwnickiego, czyli tak zwana *Sigismundina iura constitutionumque Sigismundarum* z 1529 r.⁸⁴ To silnie romanizujące dzieło napisane zostało z inspiracji kanclerza Jana Łaskiego, który zamierzał — za zgodą stanów pruskich — zastąpić stosowane dotąd zbiory prawa chełmińskiego. Przedsięwzięcie to zakończyło się fiaskiem. Kodeks ostatecznie wszedł w życie jedynie w dobrach stołowych arcybiskupa gnieźnieńskiego⁸⁵. Ale nawet najbardziej nowatorskie kodeksy renesansowe nie zrywały jednak związku z dawnym prawem. Idea bowiem ciągłości prawa była uważana za naczelne założenie tworzonych w czasach renesansowych — zbiorów prawa.

7. Zupełność stanowi jedno z głównych założeń kodyfikacji XVIII - XX w. Postulował ją także Jeremiasz Bentham nazywając kodeks *all*

⁸² CIH, vol. VI, s. 10.

⁸³ H. Planitz, K. A. Eckhardt, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Graz—Köln 1971, s. 260 - 261; G. Immel, *Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozessrecht*, w: H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 48 - 60.

⁸⁴ Wyd. przez A. Z. Helcia, *Iurium constitutionumque Sigismundinarum a Mathia Śliwnicio...*, Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej, Kraków 1859.

⁸⁵ O. Balzer, *Nowe szczegóły i spostrzeżenia o Zwodzie prawa sądowego Macieja Śliwnickiego*, w: *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, t. III, Lwów 1937, s. 321 i n.; J. Dworaczek, *Z historii projektu kodyfikacji Macieja Śliwnickiego*, CPH t. VI, 1954, z. 1, s. 180 i n.

comprehensive body of law. Chodzi tu o zupełność pod względem formalnym (kodeks ma zastąpić wszystkie obowiązujące dotąd przepisy danej dziedziny prawa), jak też materialnym (kodeks zawiera komplet norm z danej dziedziny prawa)⁸⁶.

W czasach renesansu zupełność kodeksu nie stanowiła jeszcze o jego istocie. W ówczesnych systemach prawa charakteryzujących się różnorodnością źródeł prawa (ustawa, zwyczaj, precedens sądowy, opinie jurystów), jak też równoległym uznaniem za obowiązujące kilku różnych porządków prawnych (prawo Boże, prawo natury, prawo kościelne, prawo uczone, prawa państwowe, feudalne itd.), zupełność taka była praktycznie trudna do uzyskania. Sama idea była jednak znana. W kodeksach prywatnych przejawem jej było faktyczne ujęcie w danym zbiorze w miarę kompletnej informacji o obowiązujących prawach. Przykładem jest dzieło Przyłuskiego, w którym obok całości polskiego ustawodawstwa ziemskiego znalazły się także zwyczaje ziemskie, niekiedy (choć rzadko) precedensowe wyroki sądowe⁸⁷. Poza tym w swoich komentarzach zamieścił autor informację o instytucjach z innych porządków prawnych (prawo natury, prawo kościelne, *ius gentium*). Ten sam zamysł przyświecał wcześniej Stefanowi Werböczyemu w czasie redagowania *Tripartity*, która miała także zawierać całość węgierskiego prawa sądowego⁸⁸.

W kodeksach urzędowych, choć nie wszystkich, zupełność była zapewniana dzięki klauzuli derogacyjnej. Zatwierdzając dany kodeks i nakazując jego stosowanie, ustawodawca przy tej okazji uchylał moc obowiązującą dawniejszych źródeł prawa⁸⁹. Przeważnie dotyczyło to jedynie ustaw i zwyczajów sprzecznych z nowym kodeksem. Twórcy niektórych kodeksów z góry przewidzieli sposoby wypełniania ewentualnych luk w prawie. Statut z 1529 r. nakazywał, by rozstrzygnąć daną sprawę według *starego obyczaju*; rada wielkksiążęca zobowiązana jednak „wynaleźć” w najbliższym czasie odpowiednią ustawę. Natomiast Statut

⁸⁶ Por. K. Sójka-Zielińska, *Zasada słuszności wobec teoretycznych założeń kodyfikacyjnych XIX w.*, Państwo i Prawo, XXIX, 1974, z. 2, s. 29-44; tejże, *Kodyfikacje wieku oświecenia*, w: *Dzieje kodyfikacji prawa*, s. 146-161.

⁸⁷ Zob. H. Grajewski, *Prawo zwyczajowe w 'Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia' Jakuba Przyłuskiego*, ZN Uniw. Łódzkiego, S. I, hum.-społ., z. 52, 1967, s. 119 i n.

⁸⁸ *Fideli nostro egregio magistro Stephano de Werböcz... curam omnium ipsius regni nostri iurium, legum et consuetudinum constitutionumque receptarum atque approbatarum, earum videlicet, quae in ipso regno nostro, et praesertim in aula regia judicandis, et decidendis causis, ac sententiis ferendis, sequi, ac observari consuevissent, in unum colligendi, atque in titulos et capitula distinguendi* (Approbatio Tripartiti operis, CIH, vol. VI, s. 16). Zob. K. Kadlec, *Werböczyovo Tripartitum*, s. 63-78.

⁸⁹ Por. G. Immel w: H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 51-53; J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 189-190.

II i Statut III uprawniały do korzystania w takich przypadkach z prawa rzymskiego, uznając tym samym jego moc posiłkową⁹⁰. Sudiebnik Iwana IV z 1550 r. nakazywał, aby w razie pojawienia się sprawy nowej, przejęła ją carska Duma. Potwierdzone przez cara rozstrzygnięcie podlegało wpisaniu do tekstu Sudiebniaka jako obowiązująca norma⁹¹. Polska Korektura praw z 1532 r. nakazywała w takim przypadku, by rozstrzygnąć sprawę *per analogiam* według innych ustaw podobnych lub wcześniejszych orzeczeń sądowych⁹². Uzupełnianie kodeksu przez odwołanie się do prawa posiłkowego, rodzimego lub „powszechnego” (rzymskiego) było w szczególności dobrze znane szeregu niemieckim *Land- i Stadtrechtom*. Prawo rzymskie jako subsydiarne wskazywały także francuskie *coutumes*⁹³.

8. Kodeksy doby odrodzenia charakteryzowała różnorodność zastosowanej przy ich redagowaniu techniki kodyfikacyjnej, na którą składały się: dobór materiału źródłowego, redakcja artykułów, porządkowanie i systematyzacja zgodnie z przyjętym planem.

a) Kodyfikacje renesansowe nie stanowiły *creatio ex nihilo*. Wspomniana idea ciągłości prawa oznaczała, że komunikowały one normy z dawna obowiązujące. Czerpano je ze wszelkich dostępnych źródeł poznania prawa, którymi były: a) dawniejsze zbiory prawa, które miano ulepszyć, b) dokumenty oryginalne lub kopie urzędowe ustaw pojedynczych, c) spisy prawa zwyczajowego, istniejące lub sporządzone specjalnie dla potrzeb danej kodyfikacji, d) księgi sądowe lub innego rodzaju zbiory precedensowych wyroków sądowych. Dodatkowym źródłem była osobista wiedza i doświadczenia praktyczne redaktora lub redaktorów danego kodeksu, którymi z reguły byli prawnicy czynni w wymiarze sprawiedliwości. To właśnie dzięki nim przedostawały się do treści wielu kodeksów formuły czynności prawnych i sądowych.

Gromadząc materiał, kodyfikatorzy sięgali również do praw „uczonych”: kanonicznego i rzymskiego, zarówno do źródeł, jak też do opracowań, w szczególności do pism wybitniejszych autorytetów. Niekiedy czerpali stamtąd gotowe rozwiązania. W wieku recepcji prawa rzymskiego nie było to niczym dziwnym. Prawa uczone, a zwłaszcza prawo rzymskie, stanowiły *ratio scripta*; były więc przykładem najlepszych prawniczych konstrukcji.

⁹⁰ Statut Wielikiego Kniażstwa Litowskiego 1529 goda, red. K. I. Jablonskis, Minsk 1960, s. 73 (rozdz. VI, art. 5) i s. 81 (rozdz. VI, art. 25); Statut II, rozdz. I, art. 1; Statut III, rozdz. IV, art. 54. Zob. J. Bardach, *Statuty litewskie*, s. 771.

⁹¹ Sudiebniaki XV - XVI wieków, s. 176 (art. 98) i 334-338.

⁹² *Correctura statutorum...*, ed. M. Bobrzyński, SPPP t. III, Cracoviae 1874, s. 9, art. 3.

⁹³ G. Immelw: H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 62.

b) Redagowanie artykułów kodeksu odbywało się także w bardzo różnorodny sposób. Najprostszym było zwyczajne kopiowanie dawniejszych przepisów. Spotykamy je nie tylko w zbiorach, które z istoty swej nie były niczym innym jak kopiariuszami dawniejszych ustaw, na przykład polskie Syntagmata z 1488 - 1489 r., wspomniany wcześniej Kodeks Behema czy Statut Łaskiego z 1506 r. Przepisy przejęte *in extenso* z dawniejszego ustawodawstwa występowały także w kodeksach, w których reforma prawa była istotnym celem kodyfikacji. W kastylijskiej *Nueva Recopilación* (1567) umieszczone zostały fragmenty dawniejszych ustaw, poprzedzone rubryką podającą w skrócie treść, imię króla i miejsce, gdzie zostały wydane⁹⁴. Wzmiankowane wcześniej *Zřízení zemské* z 1500 r. stanowiło zbiór uporządkowanych i przepisanych w całości tekstów dawniejszych przepisów, odnalezionych w wyniku kwerendy w dawnych metrykach i księgach, uzupełniony fragmentami wyroków sądowych⁹⁵.

Zazwyczaj jednak dawniejsze przepisy przeredagowywano. Przy tej okazji wprowadzano zmiany merytoryczne lub unowocześniano szatę słowną. Mimo utrzymującej się kazuistyki prawnej w pełni zauważalny był postęp w redagowaniu norm ogólnych. Częściej też niż w średniowieczu, kodeksy renesansowe operowały definicjami, które zwykle przejmowano z praw „uczonych”, rzymskiego i kanonicznego⁹⁶. W kodeksach renesansowych uwidaczniał się rozwój pojęć prawnych i języka prawnego. Dotychczasowy monopol łaciny znalazł się w zdecydowanym zaniku. W przeważającej większości państw europejskich językiem prawa stawały się języki rodzime. Forma artykułów nie zawsze odpowiadała dzisiejszej. Niekiedy przypominała naukowe wywody prawnicze, w których można było wyodrębnić: kwestię, dyskusję argumentów, konkluzję. Ten sposób redagowania artykułów można znaleźć na przykład w węgierskiej Triparticie. Według niektórych autorów był to przejaw naśladowania przez Werbőczy'ego metody scholastycznej z Dekretu Gracjana⁹⁷.

⁹⁴ H. Coing, *Handbuch*, II. 2, s. 80, 232.

⁹⁵ O zarządzonych w tym celu przez króla specjalnych poszukiwaniach archiwalnych informuje „Przedmowa”: „račil jest JMt powolenie dáti pánuom a rytířstwu v Koruně České, aby swá práwa po všech dskách (i privilegií na Karlšteini) vykledali, a to v jedney kniehy všeco sepsali...” według Archiv Český, t. V (1862), s. 8.

⁹⁶ Zdaniem F. Ebela definicje te za wzorem Instytucji Justyniańskich miały z reguły bardziej charakter objaśnień (*Lehrdefinitionen*) niż prawdziwych definicji legalnych (*echte Legaldefinitionen*), choć istniały wyjątki. Zob. F. Ebel, *Über Legaldefinitionen*, s. 128 i n. Zob. też recenzję tej pracy pióra S. Salmonowicza, w: CPH t. XXVIII, 1976, z. 2, s. 277 - 278.

⁹⁷ K. Kadlec, *Verböczyovo Tripartitum*, s. 23; G. Bonis, *Der Zusammenhang der Summa legum*, s. 373 - 409.

c) Redakcja artykułów kodeksowych stanowiła jedynie część zadania, jakie kodyfikatorzy mieli do spełnienia. Kolejnym było porządkowanie przez nadanie całości układu odpowiadającego celom danego kodeksu. Zależnie od przyjętych założeń stosowane były zwykle trzy typy układów, a mianowicie: chronologiczny, rzeczowy i alfabetyczny, niekiedy we wzajemnej kombinacji, np. układ rzeczowo-chronologiczny.

Układ chronologiczny stanowił najprostszy sposób uporządkowania materii prawnej. Spotykamy go w zbiorach prawa redagowanych wyłącznie z intencją udostępnienia treści obowiązującego ustawodawstwa lub orzecznictwa sądowego, bez ambicji głębszej reformy. Występował zarówno w kodeksach urzędowych, jak prywatnych. Przykładem pierwszych były powstałe w Polsce Statut Łaskiego i Statut Piotra Goryńskiego z 1540 r., jak też szereg hiszpańskich *recopilaciones*⁹⁸. Chronologia wydania ustaw była też podstawą planu nowej wersji kodeksu prawa ziemskiego Aragonii — *Fori Aragonum*. Kodeks ten, powstały w 1247 r., poddany został w XVI w. rewizji polegającej między innymi na wprowadzeniu podziału, wzorem Kodeksu Justyniana (bez tzw. *Libri tres*), na 9 ksiąg. W ich obrębie zachowano jednak porządek chronologiczny. Ulepszona redakcja *Fori Aragonum*, ogłoszona drukiem w 1552 r. była przy kolejnych wznowieniach uzupełniana o nowe ustawy dołączane w kolejności ich ukazywania się⁹⁹. Układ alfabetyczny choć niewątpliwie występujący rzadziej niż chronologiczny, był raczej specjalnością kodeksów prywatnych. Godnym uwagi przykładem zastosowania takiego układu był zbiór ustaw władców Neapolu — *Pragmaticae Sanctiones Regni Neapolitani* z 1566 r. zredagowany przez królewskiego audytora Prospera Caravite na polecenie wicekróla. Poszczególne ustawy zostały pogrupowane w ramach szczegółowych tytułów, a te z kolei uporządkowane alfabetycznie¹⁰⁰.

Najczęstsze były układy rzeczowe, wywodzące się w ogólności z dwóch schematów, a to: 1° *personae* — *res* — *actiones*, występującego w kompilacjach justyniańskich, w szczególności w Instytucjach, oraz 2° *iudex* — *iudicium* — *clerus* — *connubia* — *crimen*, zastosowanego w zbiorach dekretów papieskich, przede wszystkim w Dekretach Grzegorza IX i *Liber Sextus*. W praktyce w szesnastowiecznych kodeksach schematy

⁹⁸ A. Pérez-Martin w: H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 259, 275.

⁹⁹ Ibidem, s. 258-260; E. Holthöfer, *Gesetzgebung in Europa im Spiegel alter Drucke*, Frankfurt am Main 1986, s. 11.

¹⁰⁰ F. Ranieri, w: H. Coing, *Handbuch*, II, 2, s. 104; E. Holthöfer, *Gesetzgebung*, s. 35. Układy alfabetyczne cieszyły się także popularnością w XVII i XVIII w. Najciekawszy przykład stanowi z pewnością *Codex Austriacus* z 1704 r., prywatny zbiór ustaw zredagowany przez radcę dworu Franza Antona Edlera zu Quarient. Zob. J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 174, 372; E. Holthöfer, o.c., s. 38-39.

rzymski i kanoniczny stanowiły co najwyżej ogólny model układu rzeczowego. Kodyfikowany materiał z trudem dawał się nagiąć do przyjętych z góry założeń. Stąd często nawiązanie do schematu rzymskiego czy kanonicznego było powierzchowne lub nawet pozorne. Przykładem może być systematyka *Tripartitum*, która niewiele miała wspólnego ze schematem *personae-res-actiones*, mimo wyraźnych deklaracji jej autora¹⁰¹. Część pierwsza kodeksu (*personae*) przedstawia prawa szlachty tak publiczne, jak prywatne oraz prawa duchowieństwa. Część druga (*res*) traktuje nie o prawach rzeczowych i zobowiązaniach, lecz zawiera normy o źródłach prawa i procesie sądowym. Część trzecia (*actiones*) omawia prawa krajów Korony Świętego Stefana oraz prawa mieszczan i chłopów¹⁰².

Podobnie układ kanoniczny ulegał w konkretnym przypadku poważnej modyfikacji zgodnie z wymogami narzuconymi przez dane prawo. Widać to na przykładzie Statutów litewskich, gdzie schemat układu tylko z grubsza przypomina kanoniczny pierwowzór. Wyraźniej natomiast, zwłaszcza w Statutach II i III zaznaczył się w nich podział na prawo publiczne i sądowe. Niewykluczone że był to przejęcie z polskiej myśli prawniczej¹⁰³.

W kodeksach częściowych porządek rzeczowy dyktowany był przez specyfikę danej materii prawnej. Kodeksy prawa procesowego, jak na przykład *Formula processus*, miały układ odpowiadający w ogólności stadium procesowemu. Niemieckie „ordynacje gardłowe” (*Halsgerichts-ordnungen*) regulowały kolejno ustrój sądów, przestępstwa, proces karny, wymiar kary za poszczególne przestępstwa. Układ ten, występujący w szczególności w *Carolinie*, nie był zbyt klarowny wskutek braku wyraźnej granicy między prawem formalnym i materialnym¹⁰⁴. Kodeksy prawa prywatnego miały schemat bardziej zróżnicowany, jak to widzimy na przykładzie *coutumes*. Większe ujednolicenie układu pojawiło się dopiero w reformacjach, w większości przygotowanych — jak wiadomo — pod kierunkiem wspomnianego już Christofla de Thou. Dostrzec w nich można ogólne założenia schematu rzymskiego *personae, res, actiones*, dostosowanego do treści francuskiego prawa¹⁰⁵.

Obok wyżej przedstawionych układów typowych stosowane były nie-

¹⁰¹ Pars Ia, tit. 1, § 1. CIH, vol. VI, s. 52.

¹⁰² Por. K. Kadlec, *Verböczyovo Tripartitum*, s. 23, 55.

¹⁰³ W sprawie systematyki prawa polskiego w XVI w. zob. K. Grzybowski, *Systematyka prawa w Polsce Odrodzenia, jej rola i podłoże klasowe*, w: *Odrodzenie w Polsce. Historia nauki*, t. II, cz. 2, Warszawa 1956; K. Sójka-Zielińska, *Ius publicum — ius privatum w systematyce prawa XVI w.*, CPH t. XXXVII, 1985, z. 2, s. 167-186.

¹⁰⁴ O. Stobbe, *Geschichte*, II, s. 237-250.

¹⁰⁵ Por. zreformowane kutimy: Sens z 1555 r., Poitou z 1559 r., Auxerre z 1561 r., Paryż z 1580 r. (Zob. Bourdot, t. III, s. 29-55, 505-527, 593-610; t. IV, s. 775-816).

kiedy schematy bardziej oryginalne, jak na przykład uporządkowanie według poszczególnych magistratur (władz publicznych i sądowych). Schemat ten znalazł zastosowanie we wspomnianej już kodyfikacji czeskiej z 1500 r. i jej późniejszych reformacjach z 1530 i 1549 r.¹⁰⁶ Do wyjątków należały zbiory takie jak Sudiebniki rosyjskie z 1497 i 1550 r., w których trudno dopatrzyć się jakiejś wyraźniejszej myśli systematycznej.

9. Niejednorodność techniki kodyfikacyjnej znajdowała swoje odbicie w zróżnicowaniu kodeksów renesansowych pod względem ich ogólnej formy. Najprostszą jej odmianą były oczywiście zbiory prawa grupujące teksty normatywne *in extenso*, zwykle w układzie chronologicznym. Zbiory takie, które można nazwać po prostu kolekcjami, redagowano w celu upowszechnienia znajomości norm prawnych, czego przykładem między innymi jest Statut Łaskiego. Powstał on, jak wiadomo, na wyraźne żądanie szlachty polskiej, domagającej się od króla udostępnienia jej tekstu obowiązujących praw¹⁰⁷.

Najwyższy poziom techniczny wykazywały kompendia. Chodzi tu o księgi prawa, zbierające całość norm prawnych danego państwa, terytorium, stanu lub większej grupy społecznej. Prezentowały je w klarownym — zwykle rzeczowym — układzie. Część z nich nie wychodziła poza poziom zwykłych kompilacji. Niektóre jednak zdradzały daleko idące tendencje reformatorskie w stosunku do dawniejszego prawa, co czyniło z nich pierwowzory nowoczesnych kodeksów prawa¹⁰⁸.

Niektóre kompendia, w szczególności redagowane przez osoby prywatne, przybierały postać traktatów naukowych. W tekście swym obok artykułów o charakterze normatywnym zawierały także wywody na temat sprawiedliwości, prawa i jego poszczególnych źródeł. Dodatkowo znaleźć w nich można komentarze objaśniające poszczególne instytucje

¹⁰⁶ Archiv Český, t. V (1862), s. 9 - 262.

¹⁰⁷ W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji*, s. 73. Por. też informację zawartą w bulli Leona X z 20 VII 1515 r. (A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae*, t. II, Romae 1861, s. 362, nr 390).

¹⁰⁸ Nazwa „kompendium” nie ma w literaturze naukowej w pełni sprecyzowanego znaczenia. Stanisław Kutrzeba na przykład nazywał kompendiami układy systematyczne ustaw polskich redagowane przez osoby prywatne (por. tegoż, *Historia źródeł*, I, s. 250 i n.), co w pewnej mierze pozostaje w związku z tradycją stosowania tego terminu. Już bowiem w średniowieczu używany był jako tytuł dzieł prawniczych, które w sposób uporządkowany (metodyczny) i całościowy przedstawiały dany system prawa (por. Petrus de Braco, *Compendium iuris canonici* z XIV w.). Nazwa ta upowszechniła się w wieku XVI. Częściej jednak figurowała w tytułach prac prywatnych (por. dzieła Konrada Lagusa) niż w kodeksach urzędowych. Terminu tego używam wyłącznie dla określenia formy, jaką przybierały niektóre bardziej doskonałe kodeksy renesansowe. Zob. G. Theuerkauf, *Lex, Speculum*, s. 203 - 205; J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 69 - 70.

prawne, jak też dyskusje wątpliwości lub kwestii prawnych. Tego rodzaju kodeksem — traktatem prawniczym była wspominana wielokrotnie Tripartita Werböczyego¹⁰⁹, *Sigismundina* Macieja Śliwnickiego czy *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae* Jakuba Przyłuskiego¹¹⁰.

Niektóre kodeksy redagowane były w formie podręczników prawa. Ten typ utworów prawnych znany był od czasów antycznych. Już w starożytnym Rzymie wiele pełniło funkcję źródeł poznania prawa, nie rzadko oficjalnych. W średniowieczu charakter podręcznikowy miały pierwsze spisy prawa zwyczajowego, pisane z zamiarem nauczania czytelnika (często sędziego) jego reguł. W epoce odrodzenia w formie podręcznikowej redagowane były niektóre kodeksy prawa¹¹¹. Dotyczy to w szczególności kodeksów prawa procesowego, a więc na przykład w Niemczech licznych ordynacji sądowych (*Gerichtsordnungen*), które przypominały średniowieczne podręczniki prawa procesowego — *ordines iudicarii*. W Polsce przykładem takiego kodeksu-podręcznika jest *Formula processus* z 1523 r., która obok norm proceduralnych zawierała również teksty formuł czynności prawnych i procesowych. Granica między traktatem naukowym a podręcznikiem prawa była niekiedy trudna do ustalenia. Takie dzieła jak *Sigismundina* Śliwnickiego czy podręczniki prawa magdeburskiego pióra Bartłomieja Groickiego miały zarazem samoistny walor naukowy, niezależnie od funkcji źródła prawa, jaką pełniły w praktyce.

10. Druk stanowił szczególnie ważną zdobycz na polu rozpowszechniania prawa. Dzięki niemu można było produkować dowolną liczbę jednobrzmiących kopii, co niezmiernie ułatwiało proces poznawania prawa, w szczególności prawa stanowionego. Sprzyjało to także z pewnością stopniowemu rugowaniu zwyczaju przez ustawę w czasach nowożytnych.

W epoce renesansu drukowane zbiory prawa były regułą. Niekiedy właśnie dzięki drukowi zbiory prywatne miały możliwość uzyskać moc

¹⁰⁹ Stephan Werböczy określił swoje dzieło jako *domestici iuris compendium* (CIH, vol. VI, s. 434).

¹¹⁰ S. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 25, Kraków 1923, s. 375–376. Jak dowiódł R. Taubenschlag komentarze Jakuba Przyłuskiego nie były całkowicie oryginalne. Można w nich znaleźć wiele fragmentów dosłownie przejętych od różnych autorów, przede wszystkim z dzieł Melchiora Klinga i Konrada Lagusa. Zob. R. Taubenschlag, *Jakub Przyłuski, polski romanista XVI w. Przyczynek do tzw. średniowiecznej literatury popularnej*, Rozpr. Ak. Umiej., hist.-filoz. LXI, 1918, s. 28 i n.

¹¹¹ Na przykład Wormser Reformation (1498), Solmser Landrecht (1571). Zob. O. Stobbe, *Geschichte*, s. 331–335, 383. Według F. Ebela kodeks-podręcznik był formą, w której najpełniej wyrażał się cel dydaktyczny, cechujący wszystkie niemal przedsięwzięcia kodyfikacyjne XVI w. (F. Ebel, *Über Legaldefinitionen*, s. 72 i n.).

obowiązującego źródła prawa *ex consuetudine*. Zbiory, w tym też kodeksy rękopiśmienne nie zeszły jednak całkowicie ze sceny dziejowej. W rękopisie wydany został *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego* w 1529 r. Przypuszcza się, że na Litwie nie funkcjonowała podówczas drukarnia, która byłaby w stanie podjąć się tego zadania¹¹². Również w Wielkim Księstwie Moskiewskim, powoływane już kilkakrotnie, *Sudiebniki* z 1497 i 1550 r. weszły w życie jako rękopisy. W formie rękopisów powstawały kodeksy praw niektórych miast. Wiele przykładów takich rękopiśmiennych kodeksów praw miejskich z terenu dawnej Polski podał Witold Maisel¹¹³. Zwróćmy uwagę, że nie było to tylko naszą osobliwością. Jako rękopis został promulgowany w 1535 r. na przykład *Coutumes* miasta Ypres złożony w ratuszu miejskim. Zainteresowany jego treścią mógł zażądać przeczytania mu stosownego fragmentu albo otrzymać za opłatą jego kopię na piśmie¹¹⁴.

IV

W dziejach kodyfikacji epoka renesansu stanowiła okres o doniosłym znaczeniu. Przypada nań definitywne zwycięstwo świadomości potrzeby utrwalenia prawa na piśmie, z reguły w postaci księgi, która dzięki wynalazkowi druku mogła być udostępniana zainteresowanym podmiotom. W przeciwieństwie do czasów baroku i oświecenia, kiedy kodeksy „stały się najdoskonalszą odmianą ustaw, które w sposób ogólny, harmonijny, wyczerpujący oraz samodzielny” regulowały daną dziedzinę stosunków społecznych¹¹⁵, kodeksy renesansowe były przede wszystkim obowiązującym źródłem poznania prawa. Rangę ustawy *s.l.* zyskiwały tylko niektóre z nich. W epoce odrodzenia kodeksy nie miały jednolitego oblicza. Typowym dla tego okresu była reformacja (korektura), a więc drukowany kodeks, który nie tworzył prawa całkowicie nowego, ale ulepszał tylko dawne, zawarte we wcześniejszych zbiorach, pojedynczych ustawach albo istniejące jako zwyczaj. W epoce tej nadal występowały kodeksy prywatne, a więc te spośród prywatnych zbiorów prawa, które

¹¹² W. I. Piczeta, *Litowski statut 1529 g. i jego istoczniki*, w: *Statut... 1529 goda*, wyd. Jablonskis, s. 19; J. Bardach, *O I Statucie litewskim*, s. 242.

¹¹³ W pracy: *Kodyfikacje prawa miejskiego w dawnej Polsce* (cyt. w przyp. 25).

¹¹⁴ J. Vanderlinden, *Le concept*, s. 166, 303.

¹¹⁵ W ten sposób definiuje pojęcie nowoczesnego kodeksu Stefan Grzybowski (*Dzieje prawa*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1981, s. 168). Warto przypomnieć, że zdaniem tego wybitnego uczonego „należy [...], jeżeli chcemy uniknąć pomieszania pojęć, zakreślić obraz nowoczesnych kodyfikacji, wyodrębnić i wyrazić nie oddzielić od siebie różne koncepcje zjawiające się w dziejach prawa” (Ibidem, s. 167).

zyskały rangę obowiązującego źródła poznania prawa. Mogło to nastąpić z woli ustawodawcy, ale częściej było rezultatem praktyki, a więc woli rządzących. Różnorodność kodeksów tej epoki potęgowała także technika kodyfikacyjna. Obok zbiorów chronologicznych, znanych w średniowieczu, pojawiały się rozbudowane zbiory systematyczne, niekiedy znacznie zaawansowane w technice konceptualizacji pojęć i generalizacji reguł prawnych. Były one nośnikiem postępu, zapowiedzią nowoczesnych kodyfikacji.

WACŁAW URUSZCZAK (Kraków)

LES CODES DE DROIT EN EUROPE À L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

Résumé

L'auteur avance la thèse que le terme *code* est un concept dont le contenu varie dans le temps. Employé dans le sens général pour définir tant les codes créés dans l'Antiquité que les codes contemporains, le code ne veut dire qu'un recueil de textes juridiques, un livre, qui communique le contenu des normes de droit en comprenant l'ensemble ou une partie considérable du système juridique d'un Etat donné, dont le caractère d'une source de droit résulte soit de la volonté du législateur (*ex lege*), soit de la coutume (*ex consuetudine*). Pour ce qui est des époques particulières, la définition doit se voir enrichir d'éléments supplémentaires, caractéristiques des codes d'une époque donnée.

L'objectif de l'article est de présenter les codes „de la Renaissance”, c'est-à-dire les codes nés en Europe entre la fin du XVe et le début du XVIIe siècles. Par contraste avec l'époque du baroque et le Siècle des Lumières, quand les codes devinrent catégorie la plus perfectionnée de la loi, réglementant de la façon harmonieuse, autonome et à fond la sphère donnée des rapports sociaux, les codes de la Renaissance avaient été avant tout une source, munie de la vigueur juridique, de la connaissance du droit. Seulement une part des codes acquirent le rang de la loi dans le sens large. Les codes de l'époque constituaient une catégorie hétérogène. Très typique en était la „réformation” (correcture), c'est-à-dire le recueil publié de droit qui ne créait pas le droit tout nouveau, mais améliorait le droit ancien que contenaient les livres plus anciens ou les lois particulières ou bien qui se manifestait en tant que coutume. On connaissait toujours des codes privés, recueils de droit privés, qui acquirent le rang d'une source en vigueur de sa connaissance. L'acquisition de tel rang pouvait découler de la volonté du législateur. Cependant, il arrivait plus souvent qu'elle se soit faite par la force de la pratique, donc la volonté des gouvernés.

La technique de codification augmentait, elle aussi, l'hétérogénéité des codes de l'époque. A côté des recueils chronologiques, connus du Moyen Age, on commençait en effet à élaborer les recueils systematiques qui étaient parfois très avancés dans la technique de conceptualisation et de généralisation des règles de droit.